

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Орынбай БЕКЖАН

Бұл еңбегімді Александр Македонскийді тізе бүктірген біріккен үш сақ тайпасының билеушісі ұлы Чуң қақанқтың туғанына шамамен 2365 жыл толуына, Есік жазуының оқылғанына 16 жыл толуына арнаймын.

ЕСІК ЖАЗУЫНА 2009 ЖЫЛҒЫ ТҮЗЕТПЕ ЖӘНЕ ОНДАҒЫ ЖАҢА ҰСАҚ ЖАЗУДЫҢ МАҒЫНАСЫ

В статье рассматриваются чтение и значение новоявленных неизвестных мелких письменных знаков на серебряной чашечке, найденного в Есикском кургане, и о новизне прибавлений к значению письма дополнительных элементов, в знаках ранее известной крупной надписи.

Makalede Esik'te bulunan gümüş tenekelerdeki yeni küçük yazıların okunuşu ve anlamı, bununla beraber büyük yazılardaki belirsiz dangaların kavramı doğrultusundaki yenilikler bahsediliyor.

inscription on a silver bowl (cm)

1993 жылғы оқылымның транскрипциясы: ІЗ іЛ еР Чың еЛ еС Ті ПТ :
БаШ ТоҚ еДГү, ЙЕР-СуБ АС Сел ПТ, іЧ ТӨК.

Аудармасы: Із елінің ері Шың: “Ел, есіг, еске сақта, -деді (тура мағынасы: айту етті) – Бас біріктіру игі, [сонда] Жер-Су жейтін асынды сел етер, ішер суыңды төгер”.

2006 жылғы түзетпе оқылымның транскрипциясы: ЫЗ еЛ¹ еР² Чың :
“еЛ¹, еС²! – Т²П²і, – Б¹аШ Т²ҮЧ еД²Гү, ЙЕР – С²ҮУБ⁴ ЕС² С²еЛ¹ ЕТ², іЧ Т²ӨК⁴”.

Аудармасы: Біз елінің ері Шың: “Ел, есіт, еске сақта! – деді, – Бас түйістіру игі, (сонда) Жер-Су өзен-көлді сел етер, ішер суды төгер”.

Арыс өзенінің бойындағы Күлтөбе қала-жұртынан табылған көне түркі күл жазулы жазба ескерткіштердің оқылуы [1] көне түркі күл жазуларындағы бұрын беймәлім болып келген мәселелердің сырларын ашуға септігін тигізді. Мысалы, Күлтегін ескерткішіндегі *өмезсен* сөзінің түбірі ө емес өм екені Күлтөбе–IV жазба ескерткішіндегі OM^4 , YUM^4 болып оқылған жаңа таңбаның мағынасы арқылы ашылса, Есік жазуында бұрын L , L^2 , r , P^2 , ψ , $Ч$, $)$ $Ц$ болып оқылған таңбалардың өз графикалық өзгешелігіне сәйкес дыбыстық- мағыналық айырмасы бары Күлтөбе–V жазба ескерткішінің [2] оқылуы арқылы белгілі болып отыр.

1. (3) L – YUL^4 , OL^4 , L^4YU , L^4O болып оқылатын, Есік жазуындағы 3-ші нөмірлі, бұрын eL^2i болып оқылған таңба. Осы таңба Шу-2 ескерткішінде де қолданылған, оны біз өз еңбегімізде [3] YL^1YK (ұлық, ұлы) деген сөздегі жуан L^1 дыбысы мағынасымен оқыған болатынбыз. Бұл таңба Күлтөбе–V жазуында да қолданылып, еріндік буын YL^4 мағынасында оқылды. Мұнда да YL^4YK^4 сөзінде қолданылған.

2. (4) r – OP^4 таңбасы да Шу-2 және Күлтөбе–V жазуларында кездесті. Есік жазуында бұл таңба да жіңішке P^2 болып оқылғаны белгілі. Бұларға қосымша Шу-2 ескерткішіндегі 1-ші таңба да $ö$ кері жазылған $ö$ Қ таңбасы екені және $aHҚыH^2$ сөзінің де $ҚaHҚыH^2$ (қанқтың) болып оқылатыны да анықталды. Бұлай оқу E-30 ескерткішіндегі $aHҚыH^2$ сөзінің де $ҚaHҚыH^2$ болып дұрыс оқылуына игі әсерін тигізді. Ол $\cup$ мына таңбаның күрделі графема болып жазылғандығынан сәуле белгілердің графикалық мағынасы қазір ашылып отыр. Ол былай оқылады: $\cup 1) s s - 3$ (үш санының таңбалық белгісі, үш болып оқылады); $2) s s - Қ$; $3) s s - Қ$; $4) \cup - HҚ$.

Бірінші жолының жаңа транскрипциясы: $eP^2D^2eMiH^2 3$ (үч), $aҚ ҚaHҚыH^2 eL^2iH^2D^2E ҚaP^1A ҚaH^1ҚA B^1aP^1ыPaH^1, \dots$

Аудармасы: Ерлік даңқпен 3 (үш), ақ (қосымша мағынасы: таза, жоғары) Қанқтың елінде(гі) Қара ханға барыш, ...

Ескерткіштегі $HҚ$ таңбасының әрі Қ таңбаларын белгілейтін, әрі қасиеттілікті меңзейтін сәуле белгілерімен жазылуы Қара Қанқ елінің асқан сәулетті, бай да батыр екендігін көрсету мақсатынан туғаны байқалады. Үш сызық болуының себебі үш сан белгісін де білдіру мүддесінен туғаны сезіледі. Сан белгілерінің оқылуы да Күлтөбе жазуларындағы сан белгілерінің ашылуы арқасында мүмкін болған жәйт.

Шу–2 жазба ескерткішінің түзетілген оқылымы: Жазу төрт бөліктен тұрады. Үш бөлігі – күрделі графемалар да, төртінші бөлігі – тастың төбесіне ұзына бойына ірі етіш жазылған $\cup L^2$ таңбасы.

1 – күрделі графема – $\Gamma \ddot{o} - 1) \ddot{o} - Қ$; $2) d - D^2$; $3) U - YUK^4$

- 2 – күрделі графема – i L – 1) L – ҰУЛ⁴; 2) U – ҰУҚ⁴; 3) [] – ЛШ;
4) – ЛЧ; 5) r – ӨР⁴; 6) I – Қ; 7) ½ - АР³; 8) s – А; 9) Ё – Қ
3 – күрделі графема - 1) – НҚ; 2) Î – Н¹; 3) Ў – З
Жай таңбалармен жазылған толық түшнұсқасы:

16 10 5 1

∪ Ў Î Н Ё s ½ r V [] U L U d ð

Транскрипциясы: аҚ іД²ҰУҚ⁴ ҰУЛ⁴ҰУҚ⁴ аЛШ аЛЧ ӨР⁴ ҚАР³А
ҚаНҚын¹ ыз еЛ²і

Аудармасы: Ақ (қосымша мағынасы: таза, жоғары, биік), қасиетті, ұлук, алып, еліктіретін, арбайтын, сыйқырлы, таңғажайып, өр (қосымша мағынасы: ер), Қара Қанқтың Біз елі!!!

Есік жазуындағы бұрын Біз болып оқылған таңбаның күрделі графема екенін, оның қазір БІЗТ⁴ҰУҒ⁴ болып оқылып отырғанын ескерсек, Шу-2 ескерткішіндегі Ў З таңбасының қалай жазылғанын зерттеу қажет. Онда да БІЗТ⁴ҰУҒ⁴ болып жазылған болуы ықтимал.

Есік жазуындағы 5- інші және 6- ыншы, өз ерекшеліктері бар таңбалар да өзінің төл дыбыстық мағыналарымен оқылуы тиіс. Бұрын ψ Ч болып оқылған таңба, енді жуан, еріндік ҰЧ⁴ буын таңбасы, ал Ң болып оқылған) таңба жуан, еріндік ҰҢ⁴ буын таңбасы болып оқылады деп шештік. h – Ң таңбасының тағы бір жіңішке, еріндік s ҰҢ⁴ болып оқылатын таңбасы [4] туралы да зерттеу еңбек жазылды. Бұларды есептесек, Ң таңбасының төрт нұсқасы табылып отыр. Сондай-ақ жіңішке, еріндік ҰҢ⁴ болып оқылатын таңбаның тағы бір түрі - s Күлтөбе- IV [1] жазуында кездесті. Бұрын жалқы таңбалы саналып келген Ч, Ң, М [1] таңбалары енді жалшы көп таңбалы дыбыстар қатарына қосылатын болды.

Есік жазуының 2009 жылғы алғашқы түзетілген оқылымы. Ерекпе белгілері бар 1(3) L – ҰУЛ⁴, ОЛ⁴, Л⁴ҰУ, Л⁴О; 2 (4) r – ӨР⁴, ҰУР⁴, Р⁴Ө, Р⁴У, Р⁴ҰУ; 3 (5) ψ - Ч⁴О, Ч⁴ҰУ, ОЧ⁴, ҰУЧ⁴; 4 (6)) – ҰУҢ⁴, ОҢ⁴, Ң⁴ҰУ, Ң⁴О таңбаларымен оқылған сөздер:

1(3)- L. Бұл таңба арқылы ҰЛУ⁴ [3] сөзі оқылды. Бұның мағынасы айдаһар. Осы таңба Шу–2 ескерткішінде де қолданылған. Есік жазуында біз бұл таңбаны жіңішке Л² таңбасы мағынасында ЕЛ деп оқыған болатынбыз. Шу -2 ескерткішінде бұл таңбаның алдында күл әліпшиіндегі теріс түсірілген < Ұ таңбасы болғандықтан әріпті еріндік үндестікпен ұл (ұ) деп оқып едік. Кейінгі зерттеулер нәтижесі бұрынғы тұжырымға түзету енгізуді қажет етіп отыр. Шындығында біз теріс жазылған Ұ деп оқыған таңбамыз теріс жазылған < Қ (9-шы) таңбасы болып шықты. Бұл Күлтөбе жазулары

оқылғаннан кейін белгілі болды. Бұрын бұл таңба бізге беймәлім болатын. Бұл таңба Қ таңбасы болса да, бұдан кейінгі (2-ші) таңба ҰЛ⁴ болып оқылатыны КЛТ–V жазба ескерткішіндегі таңбасының мағынасы анықталған соң мәлім болды. КЛТ – V ескерткішінде де бұл таңбаның алдында дауысты дыбыстың таңбасы жазылмаған. Ал бұдан кейінгі күрделі графеманың құрамында ҰҚ⁴ таңбасы келтірілген. Сондықтан біз бұл таңбаны ҰЛ⁴(Ұ) деп оқыдық. Осы себептен енді Есік жазуындағы таңбаны да ҰЛ⁴ҰУ деп оқу керек деген ой туды. Көне дәуірдегі мүшел жылында Лу [5] деп айдаһарды айтқан болуы ықтимал. Өйткені ұлудың мағынасын Қазақстанның өзінде *балық* деп атау ұшырасады. Мүшел жылын түркілерден қабылдаған моңғолдар бұл жылды ЛУУ (айдаһар) десе, ал қытайлар ұлу жылын ЛУН (айдаһар) [5, 266] деп атайды. Ғалымдардың көпшілігі мүшел жылы түркілерден шыққан деген пікірді қолдайды. Олай болса, *ұлу* жылының мағынасы көне дәуірде «айдаһар» болған, кейін *айдаһар*, *аждаһа* секілді сөздер ол сөзді тілден ығыстырған болуы мүмкін. Қырғызстаннан табылған Сирия жазулы түркі ескерткіштерінде «Лу жылы» [6] деген сөз тіркесі ұшырасады. Оны С.Е. Малов *айдаһар* деп аударған. Мүшелдегі ұлу, жыл аты, Онгин ескерткішінде (Об-4) іС1 Л²Ү1 [6, 8-9] болып жазылған. С.Е. Малов бұны да *айдаһар* (дракон) деп аударған. Біз ең көне нұсқасы деп В.В. Радловтың «Атласына ...» [7] зер салғанымызда біршама тың олжаға кез болдық. Онда В.В. Радлов іС1 Л²Ү1 деп оқыған сөздегі соңғы і I таңбасы бірінші, алдыңғы С Ү таңбасына қосылған С ҮҮҮ екінші ҮҮ таңбасы болып шықты. Ал одан кейін біздің мағынасын ашқан еріндік s ҮҢ⁴ [4] таңбасына ұқсастырыла, бірақ мойыны мен басы иіле, доғалана (белінен жоғарғы жағы) тік тұрған айдаһар бейнеленген. s ҮҢ⁴ таңбасының айдаһардың иілген басына ұқсастырыла таңбалануы біріншіден сөздің мағынасына сәйкес келтіріле бейнеленуін және ҮҢ таңбасының дұрыс оқылғанын дәлелдейді. Зерттеу нәтижесі Онгин ескерткішіндегі мүшел жылы Л²ҮҮҮҢ⁴ болып оқылатынына көз жеткізді. Таңбаның айдаһар бейнесіне ұқсастырыла салынғаны басынан желкесі мен денесіндегі үшкір жалдарынан анық байқалады. Ескерткішті ең алғаш «Н.М. Ядринцев 1891- жылы тауыш, ұстындағы мәтіннен эстампж алып бірнеше мүсінтастарды фотоға түсіріп В.В. Радловтың қолына берген» [8]. Біз В.В. Радловтың атласындағы сол қалыптама (эстампж) көшірмедегі жазу таңбаларын зерттеу арқылы ЛҮҮҮҢ сөзінің VIII ғасырда *айдаһар* мағынасында қолданылғанын анықтап отырмыз. Негізінде мүшелдегі ұлу жыл атының мағынасы қазақ тіліндегі кішкене мүйіз қабыршақты, сулы жердің жәндігі болмағаны осылайша мәлім болды. *Айдаһар* мағынасындағы *луууу*, *луууу*, *лун* (қытай) сөздері нұсқатүрлерінің қазіргі түркі тілдеріндегі қолданыстары туралы келешек жұмыста арнайы тоқталатын боламыз.

2 (4)- r. Есік жазуында қолданылған ерекше таңбалардың бірі ӨР⁴ таңбасы. Бұл таңба да КЛТ – V ескерткішінде (7-ші) қолданылған. Оны біз

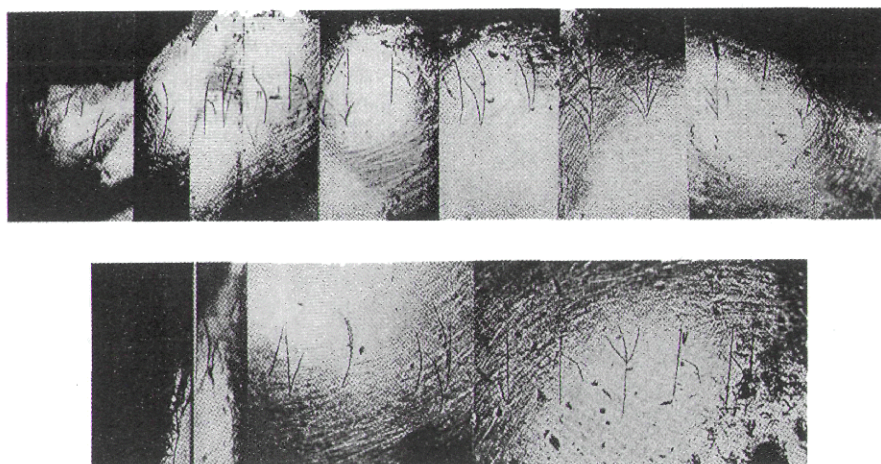
P^2 таңбасының бір нұсқатүрі болар деп, eP^2 деп оқығанбыз. Шу–2 ескерткішінде де осылай оқылды. Тек осы КЛТ–V ескерткішінде үшінші рет ұшырасқаннан соң бұл таңбаның да өзгешелігі бар деп, P^2 таңбасының ерін буындық түрі деген шешімге келдік. Әзірше үш ескерткіште де қазақ тіліндегі ӨР сөзінің мағынасын білдіреді деп ұйғарып отырмыз. Бұл сөздің өр (упрямый, гордый, несгибаемый) [9] мағынасына қоса ер (герой, мужественный) мағынасын да білдіретінін ескертеміз.

3 (5)- піш ЧҰУ^4 және 4 (6)- піш ҰҢ^4 таңбалары тіркесіп $\text{Ч}^4\text{ҰУ}^4$ болып оқылды. Бұрын ЧыҢ болып оқылып, кісі есімі деп тұжырымдалған болатын. Қазіргі оқылған $\text{Ч}^4\text{У}^4$ да кісі есімі болып саналады. Кісі болғанда, қандай кісі десеңізші?! Бұл – түркі елдері тарихында аты белгілі сақ тайпаларының біріккен мемлекетін басқарушы Шу атымен мәлім **ҚАҚАНҚ**тың есімі!!! Бұрын ЧыҢ болып оқылған кезде (1993 ж.) Шу қаған туралы мәліметтер [10] бізге белгісіз еді. Қазір әрі еріндік буын таңбалары оқылып, әрі Шу қаған туралы мәліметке қанық болғаннан кейін Чуң есімі Шу қағанның, әйгілі Македония патшасы Ескендір Зұлқарнайынның «мүйізін» қайырған қағанның, б. д. д. IV ғасырдағы түркі тілінің айтылу емлесімен дыбысталған есімі екенін аса мейірлі де мол рухани қанағатпен, масаттана, ашық айдай етіп айқындаймыз!!! Бүкіл әлемге жария етіп, жар саламыз!!!

7- піш, бұрын жуан Л^1 таңбасы деп танылған, бірақ жіңішке Л^2 болып оқылған таңба шындығында да Л^1 жуан Л^1 таңбасы болып оқылатыны анықталды. Бұл профессор А. Аманжоловтың [11] еңбегіндегі О.В. Медведевтің фотоқұрастырмасын (фоторазвертка) зерттегенімізде айқындалды. Онда бұрын жуан Л^1 таңбасы деп танылған, бірақ жіңішке Л^2 ретінде оқылған 24- інші күрделі графеманың төменгі ұшы созылыңқы екені де аңғарылды. Осы таңба бұрын бір ғана жіңішке Л^2 таңбасы болып оқылды. Себебі бітікпі жоғарғы жағындағы түзу сызықты қате жазып, кейін доғал сызықпен түзеген деп түсіндік. Ал бұны күрделі графема деп ұйғаруға әбден болады екен. Бұл екі Л^2 таңбасын біріктіріп жазған таңба – 1.1 - Л^2 ; 2.1 - Л^2 . Оқылуы $\text{С}^2\text{eЛ}^2\text{-eЛ}^2$ болады. Бұның қазақ тіліндегі айтылу нұсқасы судың өте көп мөлшердегі молшылығын білдіретін ел-сел қос сөзі екені белгілі. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөзге мынадай анықтама береді: «ЕЛ-СЕЛ: ел-сел болды [өтті]. *Жер-көкті су басты, сел боп ақты.* Өлім мен өмір, от пен оқ арпалысында өткен қарлы қыс көктемгі алтынкүрек соққан кездегі *ел-сел боп* еріген қардай тез өтті (С. Бақбергенов, Қарға там.) [12]. Бұдан ежелгі дәуірдегі бабаларымыздың қазіргіден керісінше қолданған тілдік нұсқасын байқаймыз. Көне заманда ел сөзінің өзі де су мағынасын білдірген. Ол *жыл+ға ((й)ыл+ға), жыл+а ((й)ыл+а), л+е (өзен), ет+іл (өзен), ес+іл (өзен), Тоб+ыл (өзен)* т. б. сөздердегі су мағынасын білдіретін *ыл//іл* түбірлерінен сезіледі.

Ал 7-ші) жуан L^1 болып өз мәнімен оқылып отырған таңбадан кейінгі алғашқы зерттеушілер фотосуретінде [13]) C^2 таңбасы түрінде бейнеленген таңба жоғарыда айтылған О.В. Медведевтің фотоқұрастырмасында) П

Протогюркская рунополюбная надпись на серебряной чашечке (р. Или).
Фоторазвертка О. В. Медведева.

таңбасы бейнесінде екені анық түсірілген. Бұл таңба тек П таңбасын бейнелейтін сызықтан тұрмайды, оған басқа да таңбалар қосылып сызылған, яғни, бұл таңба да күрделі графема: (8) 1.) – П; 2. / - L^2 ; 3.) – D^2 ; 4.) – C^2 ; 5. U – OQ^4 , YUQ^4

(7)) L^1 таңбасы мен (8)) күрделі графеманың оқылымы: UsdlpL

Транскрипциясы: алП еЛ² іД²іС²і ОҚУ⁴, YUQ⁴ Аудармасы: ...алып, ел иесі: - Оқы, ұқ...

Күрделі графемадағы) D^2 таңбасының оң жақ төменгі ұшының өшкендігі, әлсіз ізі байқалады. Таңба 15- / D^2 таңбасының жазылу үлгісіне сәйкес келеді.

9, 10, 11- таңбалар I T²T²і *деді* болып оқылған еді. Мұндағы 9, 11-ші таңбалардың оқылуында қателік жоқ. Ал ортадағы 10- таңбаның қосымша сызбалары барлығы О.В. Медведевтің фотосуретінде анық көрініп тұр. Демек, бұл таңба да лигатура арқылы жазылған: (10) p 1. A – e; 2. p – PT. Сонда бұл таңбалар Tі ePT²і *де етті* (тура мағынасы: айту етті) болып оқылады. Біз бұрын да T²T²і сөзінің осылай түсіндірілуі мүмкін екені

туралы болжаған болатынбыз. Қазіргі оқылымда дәл сол мағына айқын көрінді.

Есік жазуындағы жаңадан анықталған ұсақ жазудың мағынасы. О.В. Медведевтің фотоқұрастырмасының тигізген пайдасы тек бұлармен ғана шектелмейді. 8-ші күрделі графема мен 9-шы T^2 таңбаларының арасында ұсақ жазумен алып ел иесі Чұуның жасы қарттық мезгілге жеткені және оның ең құнды да қасиетті іс істегені туралы ғажайып мәлімет берілген. А. Аманжолов О.В. Медведевтің фотоқұрастырмасын төңкерілген күйінде келтіреді. Себебі ол бұрын ескерткеніміздей Есік жазуын төңкеріп, теріс қаратып оқиды. Ұсақ жазуда Чұуң қағанның шыққан, басқарған үш – Шебіреп, Ызтуғ, Очоқ елдерінің аты келтірілген. Бұл қазіргі қазақ шежіресіндегі Ұлы жүз тармағының Ойсыл [14] тайпасынан тарайтын Шапырапты, Ысты, Опақты руларына сәйкес келеді. Келесі Ж. Бейсенбайұлы құрастырған шежіреде [15] бұл үш руды Үйсін Бәйдібектен таратады. З. Сәдібеков шежіресінде Ойсылдан тараған бұл үш рудың Үйсін Бәйдібек байдың қол астына барып паналағанын, кейін хан қудалауынан қорқып, Бәйдібек байдың ұрпағымыз деп лақап таратқаны туралы айтылады. Бұл Есік жазуында келтірілген сақ ұрпақтары Шебіреп, Ызтуғ, Очоқ руларының кейінгі ғасырларда үйсін тайпасына сіңгендігімен де сәйкес келіп отыр.

Есік жазуындағы 8-ші және 9-шы таңбалар арасына жазылған ұсақ жазудың түшнұсқасында 21 таңба жазылған. Оның төртеуі күрделі графема да, 17-і жай таңбалар. Бұл жай таңбалардың құрамына соңғы үш $\hat{a}$ B^2 таңбаларынан құралған $B^2\hat{a}H^4Y$ $B^2iT^2i\Gamma$ $B^2iT^2H^2C$ сөздерінің жанына шексіздік, мәңгілік тізбек нышан белгісіндегі $\hat{a}$ B^2 таңбалары да кіреді. Оның үстіңгі екеуі фотосуретте бейнеленген де, соңғы үшіншісі фотоға ілінбей қалған. Бірақ біз оны да бар деп санап, санға қосып есептедік. Алдымен күрделі графемалы түшнұсқаны берейік:

Күрделі графемалар 22 жай таңбаға бөлінеді. Оның бір ψ C^4 таңбасы екі сөзге тел оқылады. Сонымен санағанда күрделі графемалардағы жай таңбалардың саны – 23 деп саналады. Оны 17 бұрынғы жай таңбаға қоссақ, барлығы – 39 (40) таңба қолданылғаны мәлім болады. Бұлардың ішінде Есік ұсақ жазуында 24 әліпшилік таңба-графема қолданылған. Оның 21-і жалпы түркі күл әліпшиі таңбаларымен сәйкес келеді де, 3 таңбасы (Γ^4Y ,) $YU\hat{C}^4$, ψ C^4YU) жеке қолданыстағы ерекшелік болып табылады.

Жай таңбалардың толық түшнұсқасы:

ЕСІК ЖАЗУЫНЫҢ ТОЛЫҚ ТҮПНҰСҚАСЫ

18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

Ғ Х Ү Н К Б) (L)) Ү 8 7 6 5 4 3 2 1

19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

Т ТШ Ш КШ) (L)) Ү 26 27 28 29 30 31

Б КБ К Ғ Һ Ү Н К

ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУЫНЫҢ КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛЫ

19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

Һ 3 Һ 8 Һ 6 Ү 8 7 6 5 4 3 2 1

КҮРДЕЛІ ГРАФЕМАЛАРДЫҢ БӨЛШЕКТЕНУІ

I. (1) Һ - Һ²; (2) 8 - Б²; (3) 2 - 2; (4) Ү - Р²; (5) Һ - Ш. II. (1) 4 - 3; (2) 2 - Т^{4/1} Ұ; (3) Һ - ҰҒ⁴. III. (1) Ұ - О^{4/1}; (2) Т - ОҚ⁴; (3) Ұ - ҮҪ^{4/2}; (4) Ү - С¹; (5) 3 - К; (6) Ү - А²; (7) Һ - А¹; (8) 1 - П; (9) Ұ - Ұ^{4/1} Ұ; (10) 2 - ҰН⁴; (11) Ү - А²; (12) Х - Д²; (13) 1 - С²; (14) 3 - НҪ; (15) 3 - НҪ; (16) 8 - Б²; (17) 2 - П; (18) 3 - НҪ; (19) 3 - Б²; (20) 8 - Б²; (21) 8 - Б².

ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУЫ ТАҢБААРЫНЫҢ, КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІПБИМЕН САЛЫСТЫРМАСЫ

ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗ. ТАҢ.	КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІПБИНИҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒЫ.	ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУ. ТАҢ.	КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІПБИНИҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒЫ.
1	Г	б, і	14	Ү	Р ²
2	3	Б ¹	15	Ғ	С ¹
3	8	Б ²	16	1	С ²
4	X	ҰҒ ⁴	17	Ғ	Т ¹
5	Һ	Г	18	Һ	Т ²
6	Һ	Г ^{4/2}	19	Ҫ	Т ^{4/3}
7	X	Д ²	20	Ұ	Ұ ^{4/1}
8	5	К	21	Ұ	Ұ ^{4/2}
9	Т	ОҚ	22	А	Ш ²
10	Д	А ¹	23	8	3
11	Ү	А ²	24	1	П
12	Ү	Н	25	3	НҪ
13	Д	ҰҪ ^{4/1}	26	Һ	РТ

ЕСІК ҰСАҚ ЖАЗУЫНДАҒЫ ЖАЙ ТАҢБАЛАРДЫҢ ТОЛЫҚ ТҮПНҰСҚАСЫ

35 30 25 20 15 10 5 1

Ғ Һ 3 Һ 8 Һ 6 Ү 8 7 6 5 4 3 2 1

42 38

Һ 3 Һ 8

Транскрипциясы: Ш²еБ²Р²еШ² ыЗТ⁴ҰУҒ⁴ ОЧ⁴ОҚ⁴ ҮЧ⁴ С¹аҚ еЛ²і аЛ¹Пы
Ч⁴ҰУҢ⁴ еЛ² іД²іС²і аН¹Ча аН¹Ча ҰҚ⁴Ү ӨГ⁴Ө аР¹ТыН¹Ч аБ¹ыЗ аТ¹а Б²әНГ⁴Ү
Б²іТ²ІГ Б²іТ²іН¹Ч еРТТ²і

Аудармасы: Шебіреп (Шашырапты), Бізтуғ (Бісты), Очоқ (Ошақты)
үш сақ елінің алшы Чуң, ел иесі, сонша, сонша ұлы, өгө (мақтаулы, даңқты,
насихатшы, кеңесші, дана қария), артық (артқан), абыз (жалшы ғылым-білім,
діни ғылым иесі, дін басы) ата мәңгі жазу жазбасын жасатты (етті).

Күміс кеседегі ұсақ жазудың апылуына ірі жазудағы 3-ші, 4-ші
ҰЛ⁴ҰУ және ӨР⁴ болып оқылған таңбаларды қайта зерттеп, анықтау
мақсатында О.В. Медведевтің фотоқұрастырмасына арнайы ыждағатпен зер
салудымыз ықпалын тигізді. Мысалы, алғашқы зерттеушілердің жазуды
түсірген фотосуретінде, қол көшірмесінде [13] 1, 2, 3-ші таңбаларда L Z I
қосымша сызық-белгілер, яғни, графемалық бөлшек-элементтер, жоқ. Ал
О.В. Медведевтің фотоқұрастырмасында ол сызықтар бар. Бірінші таңбада 5-
6 элементі болса, ең соңғы U ҰУҚ⁴ таңбасының белгісі ыдыстың қараңғы
бөлігінде қалған. Оның әлсіз белгісін біз күміс тостағанды арнайы зерттеген
кезде фототілші З. Үйсінбаевтың түсірген екі фотосуретінен байқадық. Бұл
белгі өте әлсіз болса да, аңғаруға мүмкіндігі бар еді. Ал үшінші таңбадағы
белгілер О.В. Медведевтің фотосуретінде айқын бейнеленген. Тек L
ҰУЛ⁴ҰУ таңбасының белдеуіндегі сызықша ғана жарықтан көрінбей қалған.
Дәл осы таңбаның сол жақ төменгі ұшындағы екі қиғаш сызық және жоғарғы
ұшындағы ψ үш тарау сызықтар ой тудырып, күрделі графема ретінде
бөлшектеніп оқылуына көмегін тигізді. Сондай-ақ бұрын жіңішке Л² болып
оқылған 6-шы) жуан Л¹ таңбасы да күдік тудырып, оның қасындағы
«Курган Иссык» кітабында жіңішке) С болып көрсетілген таңбаның) П
таңбасы екені анықталып, сөз және таңбалар өз мағыналарымен оқылды.

Міне, осы 8-ші және 9-шы таңбалардың арасына жазылған ұсақ жуан
Т Т¹ таңбасы аТ¹а болып оқылды да, төмен қарай оған іргелес орналасқан
Г⁴Ү, h Ң, В Б² таңбалары Б²әНГ⁴Ү ‘мәңгі’ болып оқылды. Сөйтіп оның
арғы жағындағы таңбалар Б²іТ²ІГ Б²іТ²іН¹Ч еРТТ²і ‘жазу жазба жасатты’
түріндегі таңғажайып мағыналы сөз тіркестері өз құпияларын бүкіл әлемге
паш етіп, дүние есігін тұңғыш рет ашты. Көне түркі күл жазба
ескерткіштерінде (КТКЖЕ) *Бәңгү таш* (КТк 11(2), 12, 13) ‘Мәңгі тас’ *Бігіг
таш* (КТү 53 (2)) ‘Жазулы тас’ сияқты сөз тіркестері жазылған, ал *Бәңгү бігіг*
‘Мәңгі жазу’ тәрізді тіркес ұшыраспаған-тын. Бұл тұрғыда **Чуң қаған
ескерткіші** түшкі дәл ұғымды беруде алдыңғы орынға шығады. Осы тәрізді
Бігігч жазба сөзі де алғаш кездесіп отыр. Бұндай *бігігч*, *артыгч* секілді –*ынч*, –*інч*
жұрнақтарымен келген етістіктер көне түркі жазба ескерткіштерінде (КТЖЕ)
кездеспейді, тек бір ғана көмекші сөз *ергінч* формасында ғана ұшырасты.
Негізінен тек қана реттік сан есімдерде (екінші, үчүнчі т.б.) кездескен соң, бұл

жұрнақ сан есімнің осы саласына телінген болатын. Қазіргі кезде бұл жұрнақ ежелгі түркі күл жазба ескерткіштерінде (есінч, ерiртiнч [1]) етiстiк түбiрлерге де жалғанып есiмше мағынасында қолданылғаны мәлiм болып отыр. Сондай-ақ ерт көмекшi етiстiгiне –тi қосымшасы жалғануы да алғаш рет ұшырасты.

Бұлар ұсақ жазудың соңғы бөлiгi болғандықтан ата сөзiнiң анықтауыш бөлiгi iрi жазудың осы сөзге тiрелген алдыңғы тiркестерi ме, жоқ әлде өзiнiң басқы бөлiмi бар ма, деген сұрау туды. Сөйтiп ұсақ жазудың жоғарыдағы алдыңғы бөлiгi зерттелiп оқылды. Алдымен тiркестiң соңғы жағындағы жеке таңбалардың мағынасы анықталды, бiрақ аБ¹ыЗ сөзiндегi З таңбасының бар екендiгi iрi жазудағы аБ¹ыЗ сөзi белгiлi болған соң ғана аян болды. Оған дейiн ол сөздi аБ¹а (ұлық билеушi, баба) деп оқыған едiк. Абыз сөзi КТКЖЕ- де кездеспеген сөз. Осы ескерткiштен басқа тағы бiр ежелгi түркi күл жазба ескерткiшiнде қолданылған. Бiрақ ол жазба ескерткiштiң оқылымы әлi баспа бетiнде жарияланған жоқ. Сондықтан Есiк жазуындағы абыз сөзi екiншi ежелгi түркi күл жазба ескерткiшiнде жазылған болып есептеледi. Абыз сөзi қазақ тiлiн терең бiлетiн әрбiр қазаққа мәлiм сөз. Ол дiни басшы ғана емес, жалшы, жан-жақты асқан бiлiмдi, дана қария, ел басшысы саналады. Абыз бен ата сөздерiнiң арасындағы бос жерлердiң таңбалары түспей қалған, дегенмен ол сөздер де ата сөзiнiң теңеулерi екенi абыз ата тiркесiнен-ақ аңғарылады.

Ұсақ жазуда қолданылған бұдан өзге ҰҚ⁴Ұ, ӨГ⁴Ө [1] сөздерiнiң мағыналары бұрынғы еңбектерiмiзде кездескен, мағыналары ашылып түсiндiрiлген сөздер. Бұлардың алдындағы таңбалар қиын, күрделi графемалы, кесенiң қараңғыланған бөлiгiндегi үш таңба кезек-кезегiмен оқылды. Алғашқы оқылған күрделi графемамен жазылған жiңiшке екi Ш² таңбалары болды. Бұлар Ш²еБ²iР²еШ² сөзiндегi Ш² таңбалары болуы мүмкiн. Олай болса Б² және Р² таңбалары болуы тиiс деген ой осы және басқа да таңбалардың ашылуына септiгiн тигiздi. Бiз Есiк жазуы туралы ең алғашқы зерттеу еңбегiмiзде [16] оқылған Ыз ел атауын да қазақтың ұлы жүзi құрамындағы Ысты тайпасы деген болжам бiлдiргенбiз. Олай болса *Ысты, Шапырашты* (Шебiреш) тұрған жерде Ошақты да тұруға тиiс. Өйткенi шежiрелерде *Шапырашты, Ысты, Ошақты* бiр атадан тарайды. Осылай бiр күрделi графемада *Ошақты* (Очоқ) да Чуң есiмi де бiрге жазылғаны мәлiм болды. Өйткенi екеуi де ҰУЧ⁴ таңбасымен жазылады. Сөйтiп ұсақ жазудың өз алдына бөлек кiрiспе бөлiгi бар екенi, оның iрi жазуға тiркесiп оқылмайтыны белгiлi болды. Iрi жазуда автор сөзi және Чуң атаның өз ұрпақтарына арнаған төл сөзi жазылған да, ұсақ жазуда тек автор сөзi келтiрiлген.

Ұсақ жазудағы таңбалар iрi жазудағы көне түркi күл таңбаларын толықтырады. Күлтөбе жазуларында ӨК⁴Ө болып қолданылған сөз Есiк

ұсақ жазуында $\Theta\Gamma^4\Theta$ түрінде сипатталған. Үч таңбасы және сөзі Күлтөбе-V жазуында да кездесіп, таңбаның оқылуы толық дәлелденді. Күлтөбегін жазуында «...бәңгү тап тоқытдым, ...бітіддім! Аны көрің, анча білің! Ол тап... дым. Бү бітіг бітігме – атысы Йоллығ т(ігін) ...мәңгі тас соқтырдым. ...жаздырдым! Оны көрің, сонша біліңдер! Ол тас(ты орнаттыр) дым. Бү(л) жазуды жазушы – немересі – Йоллық т(егін) (КТк 13) деген Білге қағанның сөзі келтіріледі. Йоллық тегін қағазға түсірілген дайын мәтінді тасқа қашап (немесе басқа тәсілмен) түсіруші хаткер ғана. Ол сөздің төл иесі емес. Сөздің төл иесі Білге қағанның өзі. Есік жазуындағы ұсақ жазуда да мәңгі жазуды ұрпақтарына арнап, өсиет еткен, жаздырған ел иесі, алып Чуң қақанқтың өзі екені анық айтылған. Бұл мәлімет түркі-сақтардың жазудың атқарар қызметін, мақсат-мүддесін, құндылығын білгенін толық аңғартатын аса құнды хабар. Ұсақ жазуда көне түркі жазба ескерткіштерінде көмекші етістік түрінде *ергі* (еді, болды) болып қолданылған сөз *ерт+ті* болып қолданылған. Бұл *істетгі, жасатты, етті* деген сөздердің мағынасын білдіретіні байқалады. Бұл сөздің түбірі *ерт* пе, болмасы *ер* түбіріне жалғанған –т өзгелік етістің жұрнағы ма, деген сұрауға болашақта жауап табылар деген ойдамыз.

Есік жазуындағы ірі жазудың 2009-шы жылғы, кейінгі, түзетілген оқылымы. Есік жазуының біздің тарапымыздан үздіксіз зерттеліп, оқылып келе жатқанына биыл 16 жыл толды. Бұл тұрғыдан алғанда әр жыл зерттелудің, оның нәтижелерінің дамуы тұрғысынан алғанда танымы толымды табыстарымен мәлім болып келеді. Осы жылдар аралығындағы Есік жазуына тікелей қатыссыз зерттеулердің өзінде де келешек, мысалы, биылғы – 2009- шы жылғы зерттеулерге игі ықпалын тигізген V ДҚ, РТ, Н НҚ, # ЙН таңбаларының ашылуы және басқа Күлтөбе жазуларының мағыналарының (< НҚ) ашылуы, Ашықтас жазуындағы $\frac{1}{2} AP^3$, $\frac{1}{4} YUR^4$ таңбаларының мәні, т.б., Есік жазуының толық ашылуына зор үлес қосқандығы айқын. Өзінің теріс те бұрыс оқуына шексіз сеніп келген профессор А.С. Аманжоловтың өзі еңбегінде келтірген О.В. Медведевтің бұрынғы «Курган Иссык» кітабындағы фотосуреттен анағұрлым ықтияттылықпен түсірген фотобейнесі арқылы Есік жазуы құпияларының ашылып жарыққа шығуына үлкен септігін тигізіп отырғаны үшін оған алғыс білдіруіміз қажет. Қалай дегенде де Есік жазуының мағынасын ашуға талпыныс білдіріп, өз шамаларына қарай еңбек еткен зерттеушілердің ізденістері Есік жазуының мағынасының толық ашылуы жолындағы кезекті даму сатылары болғанын атап айтқанымыз жөн.

Ұсақ жазудағы *Шебіреш, Ызтуғ, Очоқ* тәрізді үш сақ тайпаларының атаулары белгілі болғаннан соң, ірі жазуда тек бір ғана Ыз (Ысты) тайпасы емес, *Шебіреш, Очоқ* тайпалары да жазылуы тиіс деген мақсаттың нәтижесінде сол атаулар және басқа сөздер жазылған күрделі графемалар

Транскрипциясы: аЛЦ ҰУЛ⁴ҰУҒ⁴ аЛ¹П іД²ҰУҚ⁴ АР³ыҒ ҰУР⁴ҰУҚ⁴
П²еБ²П²еП² БЗТ¹ҰУҒ⁴ ОЧ⁴ОҚ⁴ ҚАР³А ҚаНҚыНҚ ҮЧ⁴ С¹аҚ еЛ²і ОЛ⁴ОНҚ
ӨР⁴Ү ҰУЛ⁴ҰУҚ⁴ ЕР² аНЧа аНЧа аНЧа аНЧа ҰУМЛ⁴ҰУҚ⁴ ҰУМЛ⁴ҰУҚ⁴
ҰУМЛ⁴ҰУҚ⁴ ҰУМ⁴Л⁴ҰУҚ⁴ Т⁴ОЙНУУҚ⁴ҰУҚ⁴ АБ¹ЫЗ АД¹А Б¹ОЙ¹Л¹а
Б¹аҒа ҚАҚАНҚ Ч⁴ҰУҢ⁴ аЛ¹П еЛ² іД²іС²і: - ОҚ⁴Ұ, ҰУҚ⁴ – Т²І еРТТ²і –
Б¹аШ¹ Т²ҮЧ⁴ еД²Т⁴Ү, ЙЕР-С²ҰУБ⁴ ЕС² С²еЛ²-еЛ² еРТіЗіЧЧ⁵Е Д²ҰУМ⁴Е ЕТ²,
ГЧ Т²ӨКІЗІЧЧ⁵е іТ²іШ² еТ²

Аудармасы: Еліктіретін, арбайтын, сиқырлы, таңғажайып, сәулетті, салтанатты, ұлық, алып, қасиетті, таза (асыл) ұрық Шебіреп (Шашырап/ты/), БЗтуғ (Ысты), Очоқ (Ошақ/ты/) – Қара Қанқтың үш сақ елінің олонқ (айдаһар) өрі (қосымша мағынасы: ері), ұлық, ер, (төрт еселенген) соншама, (төрт еселенген) ақылды, ойлы, саналы Тойнұқұқ, абыз Ата, Бойла Баға Қақанқ Чуң алып, ел иесі: - Оқы, ұқ! – деді (тура мағынасы: айту етті) – Бас түйістіру игі!!! [соңда] ЖЕР-СУ өзен-көлді суға ел-сел егізіспе дүметер (Тура мағынасы: дүме етер), ішер суыңды төкізіспе [күш-қуатыңды] күшейтер, нығайтар, көркейтер, өркендетер!!! (Тура мағынасы: күшейту, нығайту, көркейту, өркендету етер!!!)

Есік обасынан табылған күміс кесенің сыртқы түбіне Шебіреп, БЗтуғ, Очоқ секілді үш сақ тайшаларының қуатты да сәулетті, дәулетті де таңғажайып салтанатты мемлекетінің иесі – ұлы, кеңесші, дана қарт, абыз ата Чуң алып мәңгі жазу өсиетін жазып кетіпті. Жазу көне түркі күл әліпшиімен, көне түркі тілінде жазылған. Бұрын 30 таңба жазылған десек, енді О.В. Медведевтің фотоқұрастырмасының арқасында ірі жазуда 105 таңба, ұсақ жазуда 41 таңба, барлығы 146 таңба жазылғаны белгілі болды. Оның ішінде 49- ы әліпшилік, 1- еуі сөзтаңба (идеограмма), 1- еуі тыныс белгілік таңба қолданылған. Оның 46- сы көне түркі күл әліпшиіндегі дыбыстық таңбалармен сәйкес келеді. Алғашқыда бұлардың 12 таңбасы Есік жазуына тән ерекше таңбалар болып есептелген-ді. Қазір бұлардың бесеуінің көне түркі күл жазба ескерткішінде қолданылғаны анықталды. Біреуі енесей ескерткішінде [17], екіншісі Күлтөбе-V [2] жазуында бір реттен, қалған үшеуі [2], [17, 158, 159] екі реттен қолданылған. Ал келесі жеті таңбаның үшеуі әріп таңбалары, бұлар тек осы Есік жазуында ғана қолданылған, басқа ескерткіштерде әлі кездескен жоқ. Соңғы ерекше екі таңбаның бірі «шаргарап» (төрт бұрыш) сөзтаңбасы (идеограмма) да, екіншісі –/ үстінде тік кішкене сызығы бар сызықша. Бұл қазіргі қазақ тіліндегі автор сөзі мен төл сөзді ажырату үшін қойылатын тыныс белгісімен бірдей жағдайға сәйкес қойылған. Бұрынғы оқуымызда төл сөз иесінің есімінен кейін бірден «Ел, ес!» (Ел, есіт, еске сақта!) төл сөзі айтылады деп түсіндірілсе, қазіргі оқуымызда төл сөз иесі есімінен кейін оның сындық, лауазымдық қасиеттері айтылып, одан кейін ғана «Оқы, ұқ!» деген төл сөз жазылғаны мәлім болды.

Бұның төл сөз екені бұйрық райдағы етістік кейшімен келуі және олардан кейін «деді (айту етті)» секілді міндетті автор сөзінің келуі арқылы анықталып отыр. Көне түркі жазба ескерткіштерінде сөз бөлу тыныс белгісінің қолданылғаны аян. Яғни, бұдан ежелгі замандағы ата-бабаларымыздың тіл ғылымына жете көңіл бөліп, тыңғылықты айналысқанын байқауға болады. Сондықтан да Есік жазуындағы автор сөзі мен төл сөздің арасын ажыратуға мән беріле тік сызықты сызықша қолданылған деген тұжырымға баса көңіл аударуға ыңғай білдіріп, ол сызықша табиғи кездейсоқ таңба емес-ау деген пікірге тоқталамыз. Ерекше таңбалардың ішінде t ГҮ⁴, ГӨ⁴ еріндік буын таңбасы ең алғашқы оқылымда ашылған тырнақ алды жаңалығымыз – белгісіз таңбаның дыбыстық мағынасы болатын. Бұл таңба осы мағынасымен ұсақ жазуда ӨГ⁴Ө, БәңГ⁴Ү сөздерінде екі рет қолданылып, таңбаның дұрыс оқылғаны дәлелденді. Келесі ерекше таңба I Ш¹ таңбасы өзінің графикалық формасының КТЖЕ- дегі нұсқатүрлерімен сәйкес келетіндігінен, оның дыбыстық мағынасы дұрыс ашылғаны шүбә тудырмайды. Бұл жердегі екінші бір жаңалық КТЖЕ- де жуан-жіңішкеге бірдей қолданылатын алты таңбаға енетін III таңбасының да сақ заманында жуан I Ш¹ және жіңішке V Ш² болып екі бөлікке бөлінгені аңғарылады. Бұдан біз көне түркі күл жазуының шығу тегі өте ежелгі замандарға барып тірелетінін байқаймыз. Яғни, бұдан VIII ғасырдағы көне түркі күл жазба ескерткіштері күл әліпшіі қолданысы дәуірлерінің ең соңғы сатысы деген қорытынды туады. Жазба ескерткіштердің қолданылу дәуірі ежелгі замандарға тереңдеген сайын күл әліпшіінің толық құрамы графика-орфографиялық ережелері және басқа да түркі тілінің лексика-грамматикалық қағидалары тұрғысынан толығыш, кемелдене береді деп пайымдауға болады.

Есік жазуында жоғарыда айтылған III таңбаларының жуан-жіңішкелік екі түрінен өзге жуан T¹ таңбаларының езулік T T¹ және еріндік T T⁴ болып таңбалауының алғашқы мысалы кездесті. Бұл таңбалар КТКЖЕ- де бұлай сараланып қолданылғаны осы уақытқа шейін байқалған емес. Орқұн ескерткіштерінде мына T T¹ езулік-еріндік дыбыстарға тел қолданылса, енесей ескерткіштерінде негізінен мына T T¹ екі тембрге қатар тіркеседі. Бұларға қосымша Есік жазуында t Г⁴Ү,) (ӨБ⁴, ҮҮБ⁴,) (ҮҮГ⁴, L Л⁴ҮҮ, N ҮҮМ⁴, Î ҮҮМ⁴,) ҮҮҢ⁴, ¼ ҮҮР⁴, ӨР⁴, T⁴ҮҮ, ψ ҮҮЧ⁴, Ψ ҮҮЧ⁴ тәрізді еріндік буын таңбалары қолданылған. Бұлардың ¼ ҮҮР⁴ –дан басқасының бәрі де осы Есік жазуының төл ерекшеліктері. Адамның көзіне $\diamond$ ұқсастырыла, сәйкестендіріле жасалған НҚ таңбасы біздің зерттеуімізде Күлтөбе жазуларында кездесті. Онда да Қ таңбасы ~ адамның қасы түрінде $\diamond$ көз – НҚ –ның үстіне келтіріле әрі адам бейнесіне сәйкес бейнеленеді. Есік жазуында да дәл солай Чүүң қаған бейнесіне сәйкестендіріле

ЕСІК ІРІ ЖАЗУЫ ТАҢБАЛАРЫНЫҢ ЖАЛПЫ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІППИМЕН САЛ-СЫ							
№	ЕСІК ІРІ ЖАЗ. ТАҢ.	ЖАЛПЫ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІППИНИҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒЫ.	№	ЕСІК ІРІ ЖАЗ. ТАҢ.	ЖАЛПЫ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІППИНИҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒЫ.
1	∩	∩ ∩ A ∩	A	26	∩		УУМ ²
2	∩	∩ ∩ X	E	27	∩	∩ ∩	Р ² _i
3	∩	∩ ∩ ∩	Ы, І	28	∩	∩ ∩	АР ³
4	>>	>>	О, Ұ, Ү	29	∩	∩ ∩	ҰУР ⁴
5	∩	∩ ∩ ∩	Ө, Ү, Ү	30	∩	∩	ӨР ⁴
6	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	Б ¹ _Ы	31	∩	∩ ∩ ∩	С ¹ _Ы
7	∩	∩ ∩ ∩ ∩	Б ² _Ы	32	∩	∩	С ² _Ы
8	∩	∩ ∩ ∩	Б ³ _Ы	33	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩	Т ² _Ы
9	∩	∩ ∩ ∩ ∩	Ғ ¹ _Ы	34	∩	∩ ∩ ∩	Т ² _{ОХУ}
10	∩ X	∩ X	Ғ ² _Ы	35	∩	∩	Ғ ² _Ы
11	∩	∩ ∩ ∩	Ғ ³ _Ы	36	∩ ∩	∩ ∩	І ² _Ы
12	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	Д ¹ _Ы	37	∩		Ғ ² _{ХУ}
13	X X	X X	Д ² _Ы	38	∩	∩	Ғ ² _{У^{1/2}}
14	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	З ¹ _Ы	39	∩	∩ ∩ ∩ ∩	Ш ¹
15	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	З ² _Ы	40	∩	∩	Ш ²
16	∩	∩	Й ¹ _Ы	41	∩ ∩	∩ ∩	Полі
17	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	Қа	42	∩	∩ ∩	ЙН
18	∩ ∩	∩ ∩	ОК ¹ _Ы	43	∩	∩	Л ³
19	∩	∩ ∩ ∩	К _Ы	44	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	Н ³
20	∩	∩ ∩	Л ¹ _Ы	45	∩	∩ ∩ ∩ ∩	Н ² _Ы
21	∩ ∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩	Л ² _Ы	46	∩ ∩	∩ ∩ ∩ ∩ ∩ ∩	РТ
22	∩	∩ ∩	ҰЛ ¹ _Ы	47	∩	∩	ЙЕРТАҢ
23	∩ ∩	∩ ∩	М ¹ _Ы	48	∩	∩ ∩ ∩ ∩	ТОҒОН
24	∩	∩ ∩	ҰУМ ⁴				БЕЛГІСІ
25	∩	∩	ҰУМ ⁴ ОМ ⁴				

ҰСАҚ ЖАЗУДАҒЫ ІРІ ЖАЗУ ӘЛІППИНИҢ ТОЛЫҚ ТЫРАТЫН КҮЛ ӘЛІППИНИҢ ТАҢ-РЫ

№	ҰСАҚ ЖАЗУ ТАҢ.	ЖАЛПЫ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІППИНИҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒЫ.	№	ҰСАҚ ЖАЗУ ТАҢ.	ЖАЛПЫ ТҮРКІ КҮЛ ӘЛІППИНИҢ ТАҢБАЛАРЫ	ӘРІП МАҒЫ.
1	∩	∩ ∩	Г _Ы	2	∩	∩ ∩	Н ² _Ы

ЕКІ КҮЛ ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ҮҢ БУЫНЫНЫҢ ТАҢБАСЫ

ЕРТІС-2	ТАЛАС-15	ОНГИН ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ АЙДАНАР БЕЙНЕЛІ ҮҢ БУЫНЫНЫҢ ТАҢБАСЫ
∩	∩	∩ ∩ - ∩ ∩ ∩ ∩

таңбаланады. Соңдай-ақ Есік ірі жазуында а А таңбасы оңға қаратылған таңбаға бекітілсе, А Е таңбасы солға қаратылған таңбаға еншіленген. Бұрын жуан-жіңішкеге арнайы таңба белгіленбейді деп саналған 3 таңбасы да Есік ірі жазуында жуан-жіңішкеге ажыратыла таңбаланған.

Қазір тек р П таңбасының ғана қосымша ажыратушы таңбалары кездеспей келеді. Келешекте бұның да жұптық ажыратушы таңбалары қолданылған ескерткіштер табылатындығы даусыз деп сенеміз. Есік жазуына ғана қатысты ерекше таңбаларының саны – 12. Бұлардың ішіндегі әршп таңбаларының бесеуі басқа жазба ескерткіштерде қолданылса, төртеуі өзінде тек Есік жазуында ғана кездесіп отыр. Бұл төртеуінің үшеуі ұсақ жазуда екінші рет ұшырасса, тек жуан 1 Ш¹ таңбасы ғана осы формада тек бір рет қолданылған. Бірақ бұл таңба КТКЖЕ-де кездесетін осы дыбыс таңбасының бірнеше нұсқатүрлерінің тағы бір түрі ғана. Күл әлішпиімен жазылған жазба ескерткіштер бұрын Көне Түркі қағанаты дәуіріне сәйкес **Көне түркі күл жазба ескерткіштері** деп аталып келді. Енді жазба ескерткіштердің жазылу заманы ғасырлар тереңіне бет алған кезеңде көне түркіден арғы дәуірлердегі күл жазба ескерткіштерін **Ежелгі түркі күл жазба ескерткіштері** деген атаумен атау қажеттігі туып отыр. Қазір есептесек, Ежелгі түркі күл жазба ескерткіштерінің саны да әжептәуір көлемге жетіп қалады. Бір ғана Қаңлы мемлекеті кезіндегі жазулардың өзі жиырмадан асқаны [1] мәлім болды. Ежелгі түркі күл жазба ескерткіштерінің қатарына ежелгі заманнан хабар беретін, өте ескі аңшылық сияқты басқа да салт-дәстүрлерден сыр шертетін петроглифті-әлішпиілі жазбалар да қосылуы мүмкін. Мысалы, Е-30 және Шу-2 ескерткіштерінде Қаңлы мемлекеті туралы мәлімет беріледі. Бұдан енесей ескерткіштерінің ішінде де ежелгі дәуірге жататын жазбалар табылатынын ескеруге болады. Сонымен Ежелгі түркі күл жазба ескерткіштеріне мыналар жатады: 1. Құнқ (хүн) жазуы; 2. Сақ жазуы – 1) Чун қағанның (Есік) жазуы; 2) Шу-2 жазуы; 3) Ертіс жазуы (Ер-1; Ер-4; Ер-5; Ер-6; [11, 160]; 4) Петроглифті-әлішпиілі Іле жазулары; 3. Қаңлы жазуы; 4. Сібір жазуы (Е-30).

Жоғарыда айтылғандай Есік жазуындағы ұлы жаңалықтардың тууына О.В. Медведевтің фотоқұрастырмасындағы бұрын)) еЛ², еС² (Ел, есіт, еске сақта) болып оқылған таңбалардың алғашқысы жуан Л¹ болып оқылуға тиіс таңба болатын. Соны анықтау мақсатымен қайта зерттеу қолға алынғанды. Нәтижесі орасан-зор тарихи, мәдени байлыққа бүкіл түркі халықтарының қолын жеткізді. Зерттеу еЛ², еС² тіркесінің дұрыс оқылмағанын, оның аЛ¹П *алып* болып оқылатынын айқындады. Өйткені ол таңбалар алғашқы зерттеушілер еңбектерінде [13] толымсыз бейнеде берілген. Алайда күрделі графемада аса маңызды еЛ² іД²іС²і *ел иесі* және одан да маңызды – ОҚ⁴Ұ, ҰУҚ⁴ – деген сөз тіркестерінің жазылғаны аңғарылды. Бұны қазақша түсіндірудің қажеті жоқ, ол қазір де осылай айтылады. Білге қаған, Күлтегін жазбаларында да осылай: «Оны (жазбаны) көрің, сонша біліңдер!» деген

өсиет айтады. Ал Чуң қаған өз өсиетінде: «(оны) оқы, ұқ!» - дейді. Білге қаған өсиет жазбаны «Мәңгі тас» десе, Чуң қаған «Мәңгі жазу» - дейді. Бұл тарих-тіршілік, мәдени-рухани тұрғыдағы түркі халық-мемлекеттерінің сатыланған сабақтастығын айғақтайды. Біздің дәуірге дейінгі сақтар түркі тілінде сөйлеп, жазып, оны «оқы, ұқ!» деп өсиет тастап кетіп, ол бізге жетіп отыр. Өз өтірігіне өздері имандай сенген тәкашпар менмендердің енді түркі халықтарын ежелгі өркениетті тудырушы халық деп мойындамауына еш амалдары қалмайды.

Ірі жазудағы Чуң қағанның өсиет сөзінің негізгі мағынасы сақталды, қосымша деректермен толықты, нақтыланды. Мысалы, бұрынғы оқуымызда әр түрлі нұсқада түсіндірілген T^2IT^2i сөзі $T^2I ePTT^2i$ болып, бұрынғы болжам аудармамыз (айту етті) негізделді. Бұрынғы $C^2eL^1 ET^2$ тіркесі де нақтыланып, $C^2eL^2 eL^2 eL$ болып, молшылық еселенді, оған $ePTi3i4C^5E D^2YUM^4E$ сөздері қосылып, молдық мағына тағы да үстемеленді. Дүме сөзі қазақ тілінде етістік түбір ретінде қазір де өнікті түрде қолданылады. Есік жазуында зат есім ретінде жұмсалған. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде ол сөз туралы былай дейді: «ДҮМЕ ет. сөйл. *Үйіліп-төгілу, жашырлау*. Менің хабарымды естіп алыс-жақынның бәрі дүмеп келе бастады; бірі кіріп, бірі шығып жатыр (Ө. Қанахин, Жер бас.)» [12, 202]. *Ертізітче, төкізітче* тәрізді - *че* үстеу жұрнақты қимыл есім сөздерінен кейін *дүме, ітіш* тәрізді заттық мағыналы сөздер қолданылып, *ет* көмекші сөзі олардан кейін келіп, грамматикалық қағидаға сай келді. Бұл жерде қос Ч таңбасы келетін екі сөзде де бір Ч таңбасы жазылған. Алайда қабаттасқан бір дауыссыз орнына бір ғана таңба жазылатыны КТЖЕ-нің орфографиялық ережесі [1] екені айқындалды. Мұндағы *ет* көмекші сөзі істеу мағынасымен қоса келер шақты да білдіруге бейім сөз. Ең басқы І Ы таңбасының күрделі графема екені байқалып, бұрынғыдай тек бір дыбыс таңбасы ғана болып қоймай, жеті сөзді біріктірген, мәліметі мол таңба болып шықты. Бұл таңбамен оқылған $III^2eB^2iP^2eIII^2$ *Шашыраш(ты)* тайпа атының теңеулері *алч* [17], *ұлдуқ, ідуқ, арығ ұрууқ, алш* сөздері КТЖЕ-де кездеседі. Алайда онда *ұлдуқ* сөзі *ұлдуғ, ұрууқ* сөзі *ұрууғ* [18] болып қолданылған. Бұдан бұл сөздердің біздің қазақ тіліндегі қолданысымызға жақын екені анық байқалады. Бірақ бұдан түркі тілдеріндегі диалектілік ерекшелікті туындату ниетін өрбітуге болмайды. Себебі біздің дәуірге дейінгі IV ғасыр мен біздің дәуірдің VIII ғасырлары арасында 1000 жылдық уақыт белесі жатыр. Бұл уақытта тілдің өзгеру, даму мүмкіндігі мол екені аян.

Ұсақ жазудағы сақтың үш тайпасы аты шыққаннан соң ірі жазудағы бұрын оқылған *Ыз* тайпа атауы неге жалғыз аталады, оның жанында туыс екі тайпа атауы болуы міндетті деген оймен алғашқы үш таңба О.В. Медведев пен З. Үйсінбаевтың (З. Жекейұлы) фототүсірілімдерін салыстыра отырып зерттелді. О.В. Медведев фототүсірілімінде екінші нөмірдегі *z* 3 таңбасынан кейінгі бұрынғы суретте (Курган Иссык) *L* осылай түсірілген, біз eL^1 деп

оқыған таңбаның Ψ екі ұшында да жаңадан байқалған таңбалық элементтер бары анық байқалды. Бірақ мұнда біз кейін жуан ерін буын таңбасы деп оқыған ΥUL^4 таңбасының беліндегі сызықша көрінбей қалған. Дегенмен ол жарықтың түсірілу әсерінен екені белгілі болғандықтан, ол сызықты бар деп есептейміз. Бұл таңба біз бұрын **Чың**, кейін $\Psi^4\Upsilon\text{U}\Psi^4$ деп оқыған 5-ші таңбамен ұқсас екені анық көрініп тұрды. Жоғарыдағы үш апаның ортаңғы сызығының ұшында U OQ^4 таңбасының бұрыш белгісі анық көрініп тұр. Олай болса, бұл $\text{B3T}^4\Upsilon\text{U}\Psi^4$ тайпа есімінен кейін жазылған $\text{O}\Psi^4\text{OQ}^4$ тайпа есімі екені айқын. Мүмкін бұл сөз де $\text{O}\Psi^4\text{OQ}^4\text{T}^4\Upsilon\text{U}\Psi^4$ болып жазылған болар. Оны кейінгі зерттеулер анықтайды. Бұл таңба төменгі бір қиғаш сызық арқылы $\Psi \Upsilon\text{C}$ болып та оқылады және сол қиғаш сызық жіңішке 1L^2 таңбасын да құрайды. Таңбадағы жоғарғы үш апаның екі қанаты иіле адамның қасына ұқсатыла жайылған. Сол жақтағысының ұшы $)$ Қ таңбасының ұшын білдіре кейін созылған. Қастың астында $\diamond$ көз белгісі тұр. Бұл **НҚ** болып оқылады. Көздің жоғарғы жиегі анық сызылып, ұшынан төмен қарай қиғаш сызылған. Бұл $\frac{1}{2} \text{AP}^3$ болып оқылатын Апықтас жазуында [17] қолданылған таңба. Бұндағы Қ таңбасы QAP^3A және **ҚаНҚ** сөзіне қатар қолданылады. Екінші оң жақ қанатта тек $\diamond$ **НҚ** болып оқылатын көз таңба салынған. Бұл ата бейнесіне лайықталған QAP^3A **ҚаНҚыНҚ** *Қара Қанқтың* болып оқылатын таңбалар. **НҚ** көз таңбасы ашылған соң, бұрын бір ғана $\text{L} \Upsilon\text{UL}^4\Upsilon\text{U}$ болып оқылған таңба енді OL^4ONQ болып оқылады деп тұжырымдадық. Сөз $\Upsilon\text{UL}^4\Upsilon\text{UNQ}$ болып та оқыла алады. Бұл **ұлу-айдаһар** сөзінің ең ежелгі нұсқасы. Бұл туралы, сөздің түркі халықтарында кездесетін нұсқатүрлері мен мағыналары жайында арнайы зерттеу келешектің еншісіне қалдырылды.

Келесі бір ұлы жаңалық Q болып оқылған таңба ортаңғы өзек сызыққа қосылады да жуан C^1 таңбасының сол жақ бөлігін белгілейді. Ал оның оң жақ бөлігі i $\Upsilon\text{Q}\Upsilon$ таңбасының оң жақ бөлігімен сәйкес келеді. Бұл үшінші күрделі графемадағы C^1aQ сөзінің оқылатынын айқындайтын ғажайып таңбалық элементтердің бірі. Осылайша негізінен парсы, грек тілдес жазба ескерткіштерден мәлім **САҚ** этнонимі тұңғыш рет түркі тілдес жазба ескерткіш – Есік жазуынан табылды. Бұл сақтардың түркі тілдес екенінің анық та айқын дәлелі болады. Сақ сөзіндегі Q таңбасы *қара, қанқ* сөздеріндегі Q таңбасы қайталанып оқылады.

Бұдан кейінгі таңба (4) $\text{OP}^4\Upsilon$ болып оқылғаны белгілі. Олай болса, *шебіреп* сөзі алғашқы таңбада жазылған болуы тиіс. Шындығында О.В. Медведевтің фотобейнесінде тек $\text{I} \text{B}$, I таңбасы ғана емес, 16 таңбаның бөлшектерінен құрастырылған күрделі графема айқын көрініп тұр. Мұнда тек

таңбаның жоғарғы ұшындағы U ҰУҚ⁴ әріп белгісі ғана қараңғы жақта қалып көрінбей тұр. Алайда оның бар екені бізге «Курган Иссык» кітабындағы фотосуреттен мәлім. Онда I жоғарғы ұштың бір жағындағы қиғаш сызық бейнеленген. Екінші жағындағы қиғаш сызықтың бар екені күмәнсіз. Өйткені L ҰУЛ⁴ таңбасының оң жақ беліндегі көлденең сызықшасы анық сызылған. Таңбаның оң жақ төменгі жағында V ЛЧ таңбасы да анық көрініп тұр. Бұл аЛЧ [17] болып оқылатын таңба, сөздің мағынасы бұрынғы еңбектерімізде айқын ашылған. Таңбада ең маңызды сөз Шебірепті анықтайтын таңбалар айқын белгіленген. Осы таңбаға Шебіреп, Очоқ, Ызтууғ тайшаларын дәріштейтін, мадақтайтын, сипаттайтын эпитеттер қосыла жазылған. Бұл мадақ сөздердің ішіндегі сонысы – арығ ұрууқ ‘таза, шынайы, ару, асыл ұрық (ұрық, тұқым, тек, ұрпақ, ру-тайпа)’ тіркесі. Мұндай тұқым-текті арнайы көтеру, дәріштеу КТЖЕ- де әлі кездеспеген. Бұл Чуң қағанның тұлғалық бейнесін аша түсетін тың сөз қолданысы.

Есік обасын қазған, әйгілі «Алтын адамның» сақтарға төн қымбат дүниелерін ташқан К. Ақышевтың аты тарихта қалай қалса, күміс кеседегі жазулардың нұсқаларын толықтырған О.В. Медведевтің де аты солай қалары анық. Күлтөбе жазуларының мағынасы ашылғаннан кейін Есік жазуындағы 3- пі және 4- пі L ҰУЛ⁴, ӨР⁴ таңбаларының мағынасы да солармен салыстырыла отырып ашылды. К. Ақышевтың өз еңбегінде [13, 57-58] айтқанындай Есік жазуындағы ерекше таңбалар Шу-2, Күлтөбе жазуларындағы ерекше таңбалармен салыстырыла отырып, өз мәнімен оқылды. Күлтөбе-V жазуындағы L ҰУЛ⁴ таңбасындағы көлденең сызықшаның ашылуына Есік жазуы мен Шу-2 жазуындағы L ҰУЛ⁴ таңбасының жазылуы әсер етті. Өйткені таңбадағы көлденең сызықшаның бар екендігі жай қарағанда білінбейтін сызық болатын. Жуан L Л¹ таңбасы бар, анық көрінеді, одан кейінгі U ҰУҚ⁴ таңбасы да байқалды, белгілі болды, бірақ көлденең сызықша анық емес. Ал Есік жазуы мен Шу-2 жазуларында жуан Л¹ таңбасының көлденең сызықты L толық кейпі анық жазылған. Дегенмен олардың дыбыстық мағынасы толық ашылмаған еді. Күлтөбе-V жазуындағы жуан L Л¹ таңбасын осы таңбада көлденең сызық болуға тиіс деп арнайы жіті қарағанымызда ғана көлденең сызықтың барлығы анықталды және таңба еріндік буын таңбасы ретінде L ҰУЛ⁴ болып оқылды. Осыдан соң Есік жазуындағы келесі ерекше белгілері бар ӨР⁴, Ч⁴ҰУ таңбалары да еріндік буын таңбалары ретіндегі өз мағыналарымен оқылды.

Келесі міндет осы таңбалар О.В. Медведевтің фотоқұрастырмасында қалай екен деп арнайы зерттегенімізде қазір айтылып жатқан құпиялар, яғни, Есік жазуының екінші тынысы, ашылып жүре берді. Солардың бірі – 5- пі, Чуң қағанның есімінің басқы таңбасы. Бұл таңба да тек ψ Ч⁴ҰУ еріндік буын

мағынасын білдіретін таңба емес екен, яғни, басқа таңбалар элементтері біріктірілген күрделі графема болып шықты. Себебі мұнда негізгі Ч⁴ҰУ таңбасымен қоса Ч⁴уң қағанның ұлы қасиеттері, жас шамасына қатысты атауы және лауазымдық атақ-дәрежесі де қамтылып жазылған. Бұл 34 таңбаның элементтері біріктірілген Ч⁴уң қағанның атына лайық шын мәніндегі ұлы графема болып отыр. Мұның алдында көптігімен таң қалдырған 16 графемалық белгілері бар 1-ші күрделі графема бұдан екі есе кіші екені мәлім болды. Таңба былай оқылады: ҰУЛ⁴ҰУҚ⁴ еР² аН⁴Ча аН⁴Ча аН⁴Ча аН⁴Ча ҰУМЛ⁴ҰУҚ⁴, ҰУМЛ⁴ҰУҚ⁴, ҰУМЛ⁴ҰУҚ⁴, ҰУМ⁴Л⁴ҰУҚ⁴ Т⁴ОЙН⁴ҰУҚ⁴ҰУҚ⁴ АБ¹ЫЗ АД¹А Б¹ОЙ¹Л¹А Б¹АҒА ҚАҚАНҚ Ч⁴(ҰУЧ⁴ АЛ¹П ЕЛ² ІД²ІС²І)

Аудармасы: Ұлық, ер, соншама- соншама- соншама- соншама ұмлұқ- (ақылды, ойлы, саналы) ұмлұқ- ұмлұқ- ұмлұқ Тойнұқұқ (аса жоғары білімді, ұстаз, ғұлама, дана, данышпан), Абыз (аса жоғары білімді дін басшысы) ата Бойла Баға (мемлекеттік лауазымдық атақ-даңқ атаулары) Қақанқ (хандардың ханы, император) [19] Ч(уң алып ел иесі). Бұл тіркесте 10 сөз қамтылған, оның ішінде КТЖЕ- де ұшыраспаған **ұм ақыл-ес**, **абыз** сөздері қолданылған. **Абыз** сөзі осымен Есік жазуында екінші рет қолданылып отыр. Ал **ұм** сөзі Күлтөбе-IV жазуында [1] кездесті. Ол ескерткіште буын таңбасымен бір рет жазылса, Есік жазуындағы күрделі графемада жай таңбалармен үш рет, буын таңбасымен бір рет қолданылған. Бұл – сөздерді қосарластыра қолдану – тіл құралда (тілдің қызметтері) сөз мағынасын күшейтуде қолданылатын ежелгі тәсілдердің бірі. **Ұм** сөзі Күлтөбе-IV ескерткішінде тәуелдік жалғау кейшінде (формасында) **өмуң** (ақыл-ес, ой-танымсың), Күлтөбегін ескерткішінде **өммезсен** (ойламайсың) сөзкейіштерінде жұмсалса, Есік жазуында Тойнұқұқ сөзінің анықтауышы, қасиеті ретінде **ұмлұқ** (ақылды, есті, ойлы, саналы) тәрізді сын есім формасында қолданылған деп пайымдадық. Яғни, -лұқ қосымшасы ҰУЛ⁴ҰУҚ⁴ сөзінде қолданылған таңбалар арқылы оқылады. Күрделі графемадағы таңбалар, сөздер жай таңбалармен жазылған сөздер сияқты өз ретімен тізіліп тұрмайтыны белгілі, дегенмен онда да сәйкестілік бар. Алайда түбір сөздер қосарланып қолданылғанда қосымшалардың да қосарластырыла белгіленуі шарт бола қоймас деген тұжырыммен төрт **ұм** сөзінің түбіріне -лұқ қосымшасы қайталана қосылып оқылады деген шешімге келдік. Бұл тұста ҰУМ, ҰУМ, ҰУМ, ҰУМ⁴ Т⁴ОЙН⁴ҰУҚ⁴ҰУҚ⁴ түрінде қосымшасыз да сын есім мәнінде қолданылу мүмкіндігін жоққа шығармаймыз. Бірақ күрделі графемада Л⁴ҰУҚ⁴ қосымшасы оқылатындықтан және ежелгі түркі жазба ескерткіштерінде де біршама қосымшалардың қолданылғанын ескергендіктен сын есім ретінде жалаң **ұм** сөзі емес, -лұқ қосымшалы түрі қолданылған деген тұжырымға көңіл ауаны көбірек басымдық беретіндей. Тіркестегі Т⁴ОЙН⁴ҰУҚ⁴ҰУҚ⁴ кісі есімі – бұрын **Тонұқұқ** болып және басқа **н**

таңбасының әр түрлі реңктерімен оқылып жүрген, *Тонькөк* болып қате аталып кеткен орқун жазба ескерткіштеріндегі түркі қағанатының бас қолбасшысы, дана кеңесшісі, бас уәзірі, данышпан қарияның әрі лауазымы, әрі есімі. Бұл қазір Есік жазуынан белгілі болып отырғанындай кісілік қасиет, лауазымдық атақ, дәреже атауы екені мәлім болып отыр. Осы сөздегі және басқа сөздердегі **ЙН** бірігіңкі дауыссыздар таңбасының мағынасы туралы зерттеу еңбек [20] жазылды. Білге қағанның қайын атасы, кеңесшісі Тойнұқұқтың пшын есімі басқа болып, кейін осы атақ-дәрежелік атау есіміне айналып кетуі де ғажап емес. Өйткені оның Тойнұқұқ Бойла Баға сияқты лауазымдық атаулары да Чуң қақанқтың лауазымдық, қасиеттік атақ-даңқына сай келіп тұр. Бойла Баға сөздерін С.Е. Малов титул (лауазым) [18, 367, 372] деп түсіндіреді. Тіркестегі **қақанқ** (ұлы хан, хандардың ханы, император) сөзі енесей ескерткішінде қолданылған, соңғы **НҚ** бірігіңкі дауыссыздарының мағынасы біздің зерттеулеріміз арқылы ашылып, көптеген сөздердегі қолданысы анықталған. Бірігіңкі дауыссыздар таңбалары түгелімен КТКЖЕ-де қолданылған. Солардың ішінде мағыналары біздің зерттеулеріміз арқылы ашылған **V ЛЧ**, **РТ**, **Н НҚ**, **# ЙН** бірігіңкі дауыссыздарының төртеуі де Есік жазуында қолданылған. КТКЖЕ- н зерттеп келе жатқан 16 жыл ішінде бітаңбаның мағыналары анықталып, ашылды. Сол зерттеулер нәтижесі қазіргі Есік жазуындағы жаңадан мәлім болған жазу және күрделі графемалардың оқылуына үлкен көмегін тигізгені аян. Яғни, сол жылдардағы зерттеулер арқылы ашылған жаңалықтар нәтижесі Есік жазуын толық оқып, мағыналарын айқындап, бүкіл дүниежүзілік ғылыми қауымға, бүкіл әлемдік қауымдастыққа паш етіп, әйгілеуге жеткізгенін нақты айтқанымыз жөн.

Чуң – Шу қаған кім болған, ол туралы қандай тарихи деректер бар деген сұрауға ең әуелі профессор Н. Келімбетовтің [10] еңбегінен мәлімет табамыз. Ол еңбегінде Н. Келімбетов түрік ғалымы Н.С. Банарлының «Түрік әдебиетінің тарихы» атты зерттеу еңбегінде келтірілген «Шу батыр» атты дастан туралы, оның Қытайдың көне жазбаларында сақталғаны және онда тек дастанның жалпы сюжеттік желісі мен жеке үзінділері ғана сақталғанын айтады. Дастан туралы Н. Келімбетов былай дейді: «Шу батыр дастаны – қазіргі түркі тектес халықтардың арғы тегі саналатын, көне тарихқа біздің заманымыздан бұрынғы ежелгі дәуірлерден мәлім сақ және ғұн тайпаларының шежіресін аңызға айналған тарихи деректер бойынша жыр еткен ерлік эпосы». Бұған қоса ол Н.С. Банарлының: «Қытай жазбалары арқылы жеткен мәліметтер бойынша, сақтар өз мемлекетінің ұлан-ғайыр бір аймағын *Шу өлкесі* деп атаған екен» деген пікірін келтіреді. Сондай-ақ дастанда Шу батыр өмір сүрген Шу өлкесінің суреттері де көрініс тапқан: «Сонымен «Шу батыр» дастанында алдымен оқиға болып отырған осы өңірдің көз тартатын ғажайып табиғат көріністері, бау-бақшалы егістік алқаптар, жыландай бұралаңдап ағатын өзендер мен айдынында аққу құстар

кику салған көлдер, өзен бойында қалың болып өскен құрақ-қамыстар суреттеледі.

Байырғы Баласағұн паһарының маңайынан жас әмірші Шу батыр жаңадан салдырған Шу қала-қамалының сәулеті жайында айтылады». Дастандағы бұл деректер қазіргі Жетісу өңірін, әсіресе, Шу өзені аймағын көз алдымызға келтіреді. Қағанның өз аты мен ол өмір сүрген өлке және Шу өзенінің аттарының сәйкес келуі көп сырдан хабар бермей ме? Біздіңше, байырғы Шу өлкесі мен қазіргі Шу өзенінің аты сабақтас, сол ежелгі заманнан келе жатқан бір ғана атау. Бұл атау қағанның ежелгі замандағы Чуң атынан бастау алған. Халық өзінің қаһарман да даңқты, данышпан да абыз ереңінің атын сол өзі өмір сүрген өлкеге атау етіп таңған. Чуң қаған салдырған қала-қамал қазіргі Шу өзені аймағында жатқан ежелгі Суяб қаласы болуы ықтимал. Суяб атауының фонетикалық өзгерісін бағамдасақ Суң // Чуң+(й)аб атауынан туғаны сезіледі. Түркі тілдерінде үнді Ң дауыссызының дауыстыға жақын үнді дауыссыз Й-ға айналуы белгілі құбылыс. Сонда Суң+йаб атауы Суйаб болып өгеріске түскені аңғарылады. Тілімізде мұндай өзен атаулары кездеседі, мысалы, Фар+аб, Сайрам< Сар+йаб // м, Бад+ам // б. Аб сөзі ежелгі заманда су мағынасында ас, ақ т.б. сөздердің нұсқатүрі [21] ретінде кеңінен қолданылған. Бұл тұрғыда Чуң қағанның есімі алдымен өзенге берілген деп тұжырымдаймыз, яғни, *Чуң йабы* ‘Чуң суы’ (өзені) болып, өзен аталған. Бұны жоғарыда айтылған қытай жазбасындағы: «Сақтар өз мемлекетінің ұлан-ғайыр бір аймағын *Шу өлкесі* деп атаған екен» деген дерек толық айғақтап тұр. Бұл сөз сол өлкедегі өзен-көл де, орман-тоғай да, тау мен жазық та Чуң қағанның атымен аталған деген ұғымды білдіреді. Шу өзені содан қалған бір үзік белгі. Ал өлке атауы ше, ол сақталмаған ба? Жоқ, сақталған! «Шу батыр» дастанында айтылған «көз тартатын ғажайып табиғаты» бар Шу өлкесі ол қазіргі Қазақстанның оңтүстігіндегі бұрынғы аймағы Шыршық өзені бойы мен Бостандық ауданынан Шығыс Қазақстан өңіріндегі Алтай тауына дейінгі ұлан-ғайыр өлке. Оның ең көлемді бөлігі – қазіргі Жетісу өлкесі. Жетісу топонимінің этимологиясын Б. Серікбайұлы [22] жазған еді. Онда ол Жетісуды Жиделі Байсын атауындағы Жиделімен байланыстырған болатын. Яғни, *Жетісу* жер атауындағы *жеті* сөзі *жете* // *чете*< *тат* деген тайпа, ел атауынан өзгерген, ол қазіргі сан атауы ретіндегі сөзді білдірмеген дейді. Біз де Б. Серікбайұлының Жетісу атауындағы *жеті* сөзі сан есімі емес, ежелгі заманда да солай аталмаса да мағынасы басқа сөз болған деген пікірімен келісеміз. Алайда ол сөздің қандай сөз болғаны, оның мағынасы қалай болғаны турасында өз пікіріміз бар. Б. Қошым-Ноғайдың *жете* сөзін парсы тілдес ТАТ этнонимінен пығаруы өрескел жаңылыс деп санаймыз.

Шындығында біздің пайымымызша да Б. Серікбайұлының пікіріне сәйкес *Жиделі* атауы мен *Жетісу* сөздеріндегі *жиде* мен *жеті* сөздері бір түбірден тараған сөздер. *Жиде* сөзі қазіргі жеміс ағашының атауымен сәйкес болмаған. Ол Нұқ (а. с.) пайғамбар бабамыздың ең кіші, үшінші баласының

Йапет есімінің екінші бөлігіндегі **ет**<**йет** сөзімен сәйкес сөз болған. Ал *Жиделі* сөзіндегі -лі буыны сын есім жұрнағы емес, ел-ті сөзінен қалыптасқан морфема болып табылады. Яғни, *Жиделі* сөзі – **Йет** елі тіркесінен туған ел-жер атауы. **Йап**+**йет** есімі – екі түбірден құралған сөз. *Йет* сөзі **Йөт**//**Йүт** нұсқатүрлерімен де айтыла берген. Одан **Йүт**>**Үт** сөзі қалыптасса, қазақ тілінде оның мағынасы **өт**, сәуле екені «Үт кірді, сарттың көтіне құрт кірді» деген мәтелден белгілі. **Үт** деп ерте көктемдегі күн сәулесінің киіз үйдің туырлығындағы тесіктен енген сәуле жолағын айтады. **Үт** (**Йүт**) бабамыздың ұрпақтарын **Үт**+**үрқы** // **Үт**+**үркі** деп атаған, одан **Түркі** атты бабалар есімі туады. Ал егер **Йит** нұсқатүрімен айтылса, **Йит** сөзіне ауысып, **Йит**+**үрқы** // **Йит** **үркі** болып, барлық итпен байланысты шежірелік аңыздардың тууына негіз болады. Бұрынғы Сенек жазуына қатысты еңбегімізде [21] **Түрік** сөзінің сәуле мағынасын білдіретіні туралы пікіріміз жария болған еді. Бірақ ол кезде *түрік* сөзінің түбірі **түр** сөзі, **үк**//**оқ** **ұл** (ұрпақ) мағынасындағы сөз деп пайымдағанбыз. Қазіргі тұжырымға зер салсақ, түрүк сөзінің түбірі **ТҮ** болады да, **Р** дауыссызы **ұрық** // **үрүк** сөзіне қатысты екені анықталады. Осы тұста **Йүт**//**Йот** сәйкестігіне орай **Түржү** атауының (**Й**)**от**+**үржү** тіркесінен туу мүмкіндігін де ескерсек, *түржү* сөзінің сәуле мағынасын тағы да аңғаруға болады. «Қазақ атауы қалай шыққан» [23] атты мақаламызда **түркі** этнонимі жалшы түркілік ру-тайпалардың жинақтық атауы емес, тек бір тайпа-руға тиісті атау деген пікір білдірген едік. Қазір біз ол пікірдің қате екенін, **Түркінің** **Йашйет** бабамыздың есімінен бастау алатыны жайында тағы да қайталай тұжырымдаймыз. Осы жерде **Түрүк** атауы дұрыс па, жоқ **Түржү** айтылымы жөн бе деген сұрақтың басы ашылады. Әрине, ең дұрысы – **Түржү** атауы. Өйткені **Тү**+**үржү**+**мен** деген тіркестің ең алғаш айтылуынан кейін-ақ -**ү**, -**ү**, -**ы**, -**і** тәуелдік жалғауы өздігінен, тілдік үдерістің әсерінен **Тү**+**үржү**+**ү**+**мен** болып айтылады. Сонымен *Жиделі* атауы – ежелгі заманда қалыптасқан, **Йет**+**елі** (>**Жет**+**елі** >**Жед**+**елі** >**Жид**+**елі**) тіркесінен дамыған еліміздің ең әуелгі атауы. *Йапет* есіміндегі алдыңғы **Йап** түбірінің мағынасы туралы ой-толғамдарды келер уақытқа шегере тұрамыз.

Жетісу жер атауының екінші су буынын Б. Серікбайұлы «джук», «чук», «сук» ‘ру, тайпа, ел’ мағынасындағы морфемадан туындаған деп түсінеді. «Шу батыр» дастанындағы *Шу өлжесі* жер атауы Чуң қағанның өмір сүрген дәуірімен есептесек, б. д. д. IV ғасырдан басталады екен. Алайда С. Әбушәріп [24] қытай деректемелерінде жазылып қалған «са, се, су, шу» этнонимдерін келтіреді: «Шу көне түрік аңызы» бойынша, алғашқы арийліктердің басқыншылық жорықтарының нәтижесінде шығысқа шегінген түрік тайпаларының билеушісі Шу Шу алқабына қайтып келіп өзінің мемлекеттік мекемесін қайтадан қалпына келтіреді. Б. з. б. VIII ғасырда орталығы Тянь-Шаньда болған Ұлы сақтардың мемлекеті бар еді. Саяси жағынан құрылым ретінде танылған «Шу» өзінің мекендеген жерлерін бірсыдырғы уақыт «Сақаға» қалдырған көрінеді. Бұлар өз заманында аймақта үстемдігін жүргізген ұлы халықтың екі бөлігінің этнонимдері болып

табылады. Мұны көне түркі аңыздары да растай түседі». Сондай-ақ ол: «Авестада «Тур», «Үнді деректерінде түрік қауымдарын бейнелеу үшін «Сака», «Турушка» (Түрік) және «Хуна» (Хун) атаулары қолданылған» [24, 66-71] дейді. Бұл деректегі Шулар б. д. д. VIII ғасырларда Жетісу өңірінде өмір сүрген мемлекет саналады. Олай болса Қытай деректерінде келтірілген *са, се, шу* этнонимдерін түрліше *сақ, сек, шақ, шек, шук, чақ, чек, чук* түрінде түркілік түпкі нұсқаларына жақындатуға болады. Күлтөбе–V жазуындағы *Үш Ата – Қанқ, Сақ//Сар, Құз* [2] тайпалары бір Оғұз (Құз) қағаннан тараған туысқан елдер болып, бір-бірімен көршілесе орналасып, іштерінен біреуі күшті ел болып, кезек-кезек бір-біріне бағынып, бірақ біртұтас бір атадан тараған бір ұлт болып өмір сүрген. Сондай кезеңдерде *Қанқ//Қунқ //Саық//Сунқ //Шанқ//Шунқ* секілді нұсқатүрлік атаулармен таңылған тұстары да болғандығы айқын. *Шунқ* атауы *Шунқ > Шуң (Чунқ > Чуңқ > Чун)* болып, өзгере дамып түрленуге түскені де аян. *Чуң//Шуң* атауы қазақ тілінде *Шоң үлкен, ұлы* мағынасымен қазір де қолданылады.

Жоғарыда аталған еңбегінде Б. Серікбайұлы *Жетіасар* (топоним), *Жетісу*, *Жеті жарғы*, *Жиделі Байсын* тәрізді күрделі сөздердің бөліктерінің мағыналарының түпкі мағынасына, сөздің шығу және өзгеріп-даму сатыларына талдау жасауға талаптанған. Көптеген тарихи дереккөздерді қарастырып талдау жасаған. Кейбір тұжырымдарының қияс кеткеніне қарамастан оның шешуді қажет ететін түйінді мәселені ортаға тастағанының өзі үлкен жетістік, ардақ тұтар абыройлы бастама екенін атап айту керек. Дегенмен оның жасаған тұжырымдарын зердеге салып саралау да, қойылған мәселені дұрыс шешу де аса зәру, жауапты іс. Оның пайымдаған *Жете//Чете* хандығы өзінің дәлелдеуі бойынша XIV-XV ғасырларда ғұмыр кешкен, яғни, Моғолстан хандығына дейінгі Жетісу аймағындағы мемлекет тәрізді. Осыған сәйкес Жетісу атауы осы ғасырлардан арғы дәуірлердегі жазбаларда кездеспейді, сондықтан жер атауы да сол заманнан бері қарай ғана жарияға шыққан деген ой түйеді. Сөйте тұра *Жиделі* сөзін де *Жете* елі деп түсіндіреді де, ол атаудың қай заманда дүниеге келгеніне ой жүгіртпейді. Алпамыс батыр жырындағы *Жиделі Байсын* жер атауының (жырда тек жер атауы ретінде түйсініледі) пайда болған кезі, егер ғалымдардың жырдың Одиссей жырымен сәйкес келуі туралы тұжырымын қасерге алсақ, б. д. д. VII ғасыр немесе одан да арғы дәуірлер деп шамалауға әбден болады. Бұған қосымша Жетіасар атауын да *Жеті қала* емес, *Жете қаласы* деп түсіндіреді. Алайда ол өзі келтірген жетіден әлдеқайда көп асарлардың көпшілігінің XIV ғасырдан арғы дәуірлерде салынғанына (тіпті, олардың арасында Афрасияб – Алып Ер Тоңа бабамыздың заманында салынған қалалар да бар, одан да арғы дәуірдегісін айтпағанда) мән бермейді. Жеті жарғы сөзін М. Әуезовтің «Жете жарғы деп атау керек» деген пікірін келтіріп, Мұхаңның *жете* сөзін қандай мағынамен айтқанына да зер салмайды. Мұхаң қандай мағынадағы *жете* сөзін айтты екен, *жетесіз* деген сөздегі *ой-сана* ма, *жетелеу* сөзіндегі *жетектеуші, бағдар беруші* мағыналары ма, ол белгісіз. Бірақ

Б.Серікбайұлы оған қарамастан *жете жарғы* деп ертедегі *жете* елінің жарғысы деген пікірді ғана ұстап, тек сол пайым деп түйіндейді. Мүмкін оның бұл пікірі біздің ұсынған Йашеттен келе жатқан жарғы деген мағынада дұрыс та шығар. Өйткені халқымыздың рухани мәдениеті, салт-санасы ғасырлар бойы тек ауыздан-ауызға беріліп жалғасып келе жатқаны ақиқат. Б. Серікбайұлы еңбегінде *жете* сөзінің өзгеріп даму кестесін ұсынған. Онда *жете* атауының дүниеге келген кезі деп XIV-XV ғасырларды меңзейді де, арғы жағын түсініксіз шатастырып, ежелгі дәуірін парсы тілді *татқа* тірейді. Оның аралығында сарт пен Шап-Ташкентті біріктіріп, Өзбекстанға жатқызады, татжік – тәжік – йат – шата деп Тәжікстанды бір бүйірден таратады. Б. Серікбайұлы Жетісу топонимінің және оны құраған түбірлердің қазіргі тілімізде қолданылатын, мағынасы айқын *жеті* және *су* сөздерінен құралмағаны туралы дұрыс пікір қозғаған. *Жете* сөзінің мағынасын толық ашпаса да, оның осы бастамасының өзі игілікті, мәртебелі іс.

Жетісу жер атауының екінші буыны б. д. д. IV ғасырларға дейінгі дәуірлерде *қунқ* // *сунқ* // *шунқ* (хун) ‘күн’ (Оғыз қағанның үлкен ұлының аты) нұсқатүрлерімен түрліше аталған ұлы жүз тайпасының және осындай есімдермен аталған ұлы хандарының аттарынан пайда болған жер және ұлыс есімі болып табылады. Олардың даңқы б. д. д. IV ғасырда өмір сүрген үш сақ тайпасы *Шебіреш*, *Ызтуғ*, *Очоктардың* алып батырынан данышпан көсемі, абыз қариясы, ұлы қағаны дәрежесіне дейін көтерілген *Чуңның* даңқына ұласып, ел аумағы *Чуң* // *Суң* өлкесі болып атала бастаған. Бұл атау бұрыннан аталып келе жатқан баба есіміне қосылып, *Йет-Суң* өлкесі болып жалпы атауға айналып, біздің дәуіріміздегі *Жетісуға* айналған деуге болады.

Ұлы Йаш Йеттің (I Оғыз қаған) *Қанқ*, *Сақ*, *Құз* (Күн, Ай, Жұлдыз) есімді ұлдарынан ұйысқан тайшалық мемлекеттері Сары өзеннен (Хуанхэ) Танаиске (Дон) дейінгі ұлан-ғайыр аймақты жеке өздері иемденіп жатқан. Осы ұлан-ғайыр өлке *Йет елі* > *Жиделі* аталған. Геродоттың жазбасындағы скифтердің бабасы Тарғытай, оның үш ұлы Арпаксай, Липоксай, Колаксайларға көктен түскен төрт алтын затқа тек кіші ұл Колаксайдың ғана қолы жетуі секілді аңыздарға сәйкес Нұқ (а. с.) пайғамбар бабамыздың кіші ұлы Йаш Йетке де *йеде* // *йада* > *жады* тасы мұраға қалған. Ол туралы С. Әбушәріп былай дейді: «Түрік аңыздарының «Иран –Хазар варианты бойынша, дүниеге билік жүргізуді қамтамасыз ететін тылсымды «йеденін» нағыз иесі «Түрік» еді. Оның «йеде тасын» ұрлап әкетіп, мемлекет төбесіне «Оғуздың» көтерілуін, яғни жеңіп шығуын қамтамасыз ету мақсатымен Қытай жағындағы түрік қауымдары шаралар (қойдың сүйегімен бал ашу және дуалау) көріп, 10 ғалым (дана) «ұстаз» қамды жіберген. Мұның нәтижесінде үстемдік, билік және егемендік тағы да Түрік елінде сақталып қалыңды. Бұл төрт тайша Түріктің жанындағы Он оқтың (яғни он тайшаның) ата-тегі еді.

Бұл аңыздар бойынша, Яфет ұлдарының ішінен ақылды әрі білімдісі тек «Түрік» пен «Хазар» ғана еді» [24, 38]. Бұдан сиқыршылық өнері *Йет*

//Йед //Йад > Жады тасының Йет бабадан қалған мирас екенін, атауының да содан алынғанын білуге болады. Жадылау деген сөздің *сиқырлау, дуалау* деген мағынасы да бар. Жады сөзінің *жай* деген нұсқатүрі де тілде сақталып қалған. Мысалы, жер-көкте тұрмай, алас ұрыш, жүгіріш жүрген балаға: - Жай тасың қайнаш бара ма? – немесе – Ішінде жай тасың бар ма? – деп айтылатыны белгілі. Бұдан да *жад //жай* тасының өмірде болған бір күдіретті құбылыс екенін аңғаруға болады. *Найзағай, жай* сөздерінің осы *жад //жай* тасының атауымен байланысы болуы ықтимал. Түркі халықтарындағы бақсы, көрішкелдердің жадылау арқылы ауа райына әсер етіп, қарлы боран соқтыруы соғыс кезінде жиі қолданған әдіс-тәсілдердің бірі екені аян. Бұл Тәуке хан заманына дейін келгені тарихи деректерден [25] мәлім.

Н. Келімбетов «Шу батыр» дастанындағы табиғат көріністері туралы жырлаған өлең шумағын да келтіреді. Онда биік-биік тау патшалдары мен кең жазық далада ойнақ салып жүрген сансыз көп арқар, бөкен, елік, таутеке, марал, барыс, аю, бөрі, арыстан сияқты аңдарды суреттейді. Шу батырдың жауы «табғаш» аталатыны айтылып, соңғы жолында:

Көктен тілеп күш-қуат,
Төңірі бізді қолдады,

Тізе бүкпей тік тұрды
Көк бөрінің ұлдары

деген күшті рухты батырдың ерлік кейсін береді. Бұл түрік ғалымы Ф. Көпүрүлүзадениң 1928- жылы шыққан «Түрік әдебиетінің тарихы» атты еңбегінен алынғанын көрсетеді. Ары қарай еңбектен үзінді келтірейік: «Міне, осы суреттерден кейін ғана дастанның бас қаһарманы – Шу батыр туралы хикая басталады. Шу батыр – еңсегей бойлы, қақпақ жауырыңды, өткір көзді, түсі суық, пашы ұзын, білектерінде бұлшық еттері ойнаған, сақал-мұрты енді ғана тебіндеп пығыш келе жатқан бала жігіт ретінде бейнеленген.

Ел билеушісі Шу батыр әрдайым, қысы-жазы көктем күшіндей жайқалып тұратын өзінің ғажайып бау-бақпасы ішінен айналасы ат паштырым, аса үлкен, күміс хауыз (әуіз, бассейн) салдырады. Ол хауызда көптеген үйректер, қаздар, аққулар лек-легімен қысы-жазы жүзіп жүреді екен. Ал Шу батыр сарайдағы ел басқару істерінен, қиян-кескі соғыстардан, аңшылықтан қолы босаған сәттерде осы хауызға келіп, ондағы құстарға қарап, терең ойларға шоматын болған.

Дастанда Шу батыр осы киелі құстардың қимыл-әрекетіне қарап отырып өз елінің болашағын болжап біледі. Мәселен, дастанда Шу батыр сақтар еліне қалың қолды бастап Ескендір (Александр Македонский) келе жатқанын хауыздағы суға қарап отырып күні бұрын біледі. Алайда жұртты дүрліктірмеу үшін өзінің болжамын ешкімге айтпайды. Ескендірдің алдынан көп әскер емес, тек қырық нөкерін ғана жібереді». Түрік ғалымдары әр түрлі деректен алып «Шу батыр» дастанын құрастырған тәрізді. Онда өлеңмен

жазылған, Шу батыр сөз етілген, шумақ та бар:

Ашуланды Көк Тәңірі,
Бетін бұлпен бүркеді.
Қаһарлы даусы гүрілдеп,
Жарқ-жүрқ етіп от пашты.
Көлде жүзген қаз-үйрек
Пана ташпай шуласты.
Бөкен, арқар, киіктер,

Жалтақ-жалтақ қарайды.
Жолбарыс пен арыстан
Сүңгіді қалың қамысты.
Шайқасқа шықты Шу батыр,
Бермеу үшін намысты.
Лек-лек жасақ тоғысты,
Аспан мен жер қағысты.

Өз заманында аса алып Шу қағанның ерлік істерін дәріштеп шығарған ақындардың көлемді жыры болғаны анық. Дастанда Шу батырды жас жігіт деп суреттейді. М. Қашқари да Зұлқарнайынға қарсы қосын шығарған түркінің хақаны жас еді дейді [26]. Есік жазуында Чуң қақанқ қарттық шаққа жеткен ата болып бейнеленгені жоғарыдағы мәліметтен белгілі. Бұған қарағанда «Шу батыр» жырында Чуң қақанқтың жас шағынан қартайған, ұлұқтанған кезіне дейінгі бүкіл ғұмыры хикаяланғаны байқалады. Н. Келімбетов: ««Шу батыр» дастанында тау бөктеріңдегі кең жазира жазықта қым-қиғаш қанды майдан, шайқас басталып кетеді. Шайқас алдында жекпе-жекке шыққан Ескендірдің бір сарбазын Шу батырдың бір нөкері қас-қағымда қақ белінен қылышпен шауып тастайды. Сонда әлгі өлген батырдың кесіліп кеткен былғары белбеуінен бір уыс алтын жерге төгіліп қалады да, оған әлгі нөкердің қаны пашырап кетеді. Сонда Шудың нөкерлері: «Алтыны – қан болды!» - деп қайта-қайта айғай салады. Содан сол соғыс болған жер «Алтын қан» деп аталып кетіпті» [10, 29] – дейді. Ал бұл оқиғаны М. Қашқари нақты да дәл суреттейді: «Зұлқарнайын Самарқантан өтіп, түркі шаһарларына жол тартқанда түркілердің Шу есімді жас хақаны бар еді. Ол көп қосынға ие болатын. Баласағұнға жақын Шу қорғанын салдырып, өзі басқаратын. Осы қорғанның алдында күн сайын бектердің құрметіне үш жүз алшыс мәрте барабан соғылатын» [26, 23]. М. Қашқаридың әр тұста келтірген деректерін бір жерге топтасақ, Чуң қақанқ Зұлқарнайынның Самарқаннан шығып өздеріне, түркі шаһарларына, беттегенін біліп, қырық тарханды Хожент өзеніне жібереді. Оларға «Зұлқарнайын өзеннен өткенде бізге хабар беріңдер» деген тапсырма береді. Хабар келісімен Шу қаған елін ертіп, түн ішінде Шын – Қытайға қарай көпеді. Ұйғырға жақындаған кезде тоқтап, Зұлқарнайынды тосып, оған қарсы қырық жас батырды жібереді. Сонда уәзірі бұлардың арасына соғыс жағдайын жақсы білетін егде кісіні қосу керек дейді. Сонда қақанқ: «Өгәні му?» деп сұрайды. Уәзір «Иә» деп жауап береді. Қақанқ оны құп көріп, сондай адамды батырларға қосып жібереді. Ол батырлар Зұлқарнайынның алдыңғы шолғыншыларын жеңеді. Сондағы шайқастағы қанды оқиға былай суреттеледі: «Түркілердің бір әскері Зұлқарнайынның әскерін қылышпен шауып, қақ жарып тастайды. Өлген

әскер ділде салынған әмиянын ышқырына байлап алған екен. Сол әмияны да екіге бөлініп, қанға малынған ділдәлар жерге пашылады. Ертесінде түрк әскерлері қан-қан ділдәні көріп, Бұл не?, деп таңданысқандарында «Алтын қан» деп жауап қайтарған. Сондықтан сол жердегі биік тау да солай аталып кетеді. Ұйғыр еліне жақын орналасқан осы таудың (Алтын емел. Тәрж.) айналасында көпшенді түркі тайпалары жасайды. Зұлқарнайын сол түнгі тойтарысты пабуылдан кейін түркі хақанымен келісім-шарт жасасып, мойынсынған» [26, 27].

Н. Келімбетовтің айтуынша «Сарбазды белінен қақ бөледі» дейді. М. Қашқаридың түшнұсқасын аударушылар «(Төбеден төмен қарай) Қақ жарады» дейді. Бұл жерде «қақ жару» мен «белден қақ бөлу» деген іс-әрекеттің маңыздылығы екі түрлі. Әрине, «қақ жарудың» маңызы анағұрлым зор екені даусыз. Кім қателескен, Н. Келімбетов пе, жоқ Ф. Көпүрүлузаде ме, зерттеп анықтаған жөн. Жоғарыдағы мәтінді аударушылар Алтынқан тауын Жетісудағы Алтынемел деп жаңылысқан. Мәтінде «Ұйғырларға жақындаған жерде» деп көрсетеді. М. Қашқари заманындағы ұйғырлар жері қазіргі Қытайдың Ганьсу аймағы маңайы болуы керек. Олай болса Алтынқан тауы қазір де Алтан аталатын Монғолияның шетіндегі тау екені шүбә тудырмас деп білеміз. Чуң қақанқ Баласағұн маңындағы Шу (Чуң) қаласынан шегіне көшкенде Ескендірдің әскерінің күшін титықтатуды көздегені аян. Бұл Дарий әскерін шөл далаға алып кеткен Ширақтың айласын еске түсіреді. Жалшы құнқ-сақтардың зеректігіне, әскери әдіс-тәсіліне тән іс-әрекет екені айдан анық. Н. Келімбетов «Шу батыр» дастанындағы Шу қақанқтың пайқасқа мініп шыққан атын суреттеу сәті Күлтегіннің де атқа мініп пабуына сәйкес келетінін салыстырады:

Шу ақ айғырға мініп папты
Жаулары ажал қапты

Ханзада мінген қара торы ат
Арғы тегі құс еді

Сақтардың жаратқан мәдени байлықтары ғалымдар тарапынан молынан зерттелді. Құнқ (хун) пен сақ мәдени мұраларының да сәйкес келіп, бір тұтас өркениетке ұласатыны туралы да ғалымдар пікірінің көпшілігі бір түйінге ұштасады. Археологиялық қазбалардан табылған сақтар дәуіріндегі хаюанат стилі, т. б. мәдени мұралар түгелдей бір қолдан шыққандай, егіздің сыңарындай жақындықты аңдатады. Есік жазуындағы Чуң қақанқтың есімі мәлім болғаннан-ақ оның жоғарыда айтылған Шу қағанмен сәйкесетіні, екеуінің бір адам екені аңғарылды. Өйткені Есік обасынан табылған жәдігерлерді басқа археологиялық жәдігерлермен салыстырып зерттеген ғалымдар ол ескерткіш мұралардың б. д. д. V-IV ғасырларға тән екені туралы қорытынды жасаған. Бұл жайында Есік обасын қазып, зерттеп, тиянақты қорытынды жасаған археолог ғалымымыз К. Ақышев өзінің «Курган Иссык» атты еңбегінде толық тұжырымды пікір білдірді: «По сравнительным

формально-типологическим данным курган Иссык может быть датирован V-IV вв. до н. э. ...» [27]. Яғни, К. Ақышевтың жан-жақты салыстырып анықтаған мерзімі күміс кеседегі жазудың мағынасымен, ондағы өсиет сөздің, «мәңгі бітіктің» иесі Чуң қағанның алып-ер бейнесі туралы мәліметтерімен толық дәлелденді. Яғни, тарихи жазба деректегі Ескендір Зұлқарнайынмен соғысып, оның бетін қайтарған Шу қағанның (М. Қашқаридың хақан деуі біздің оқыған қақанқ сөзімен сәйкеседі) нақты дәуірі К. Ақышевтың Есік обасынан табылған қазба мұраларының уақытын б. д. д. IV ғасырға жатқызуымен толық сәйкес келеді. Сондықтан қытай және М. Қашқаридың жазба деректеріндегі Шу қаған мен Есік жазуындағы Чуң қақанқ бір адам деп толық қорытынды жасауға болады.

М. Қашқари Ескендір Зұлқарнайынмен бетпе-бет келгенде «Түріктің хақаны жас еді» дейді. Ондай жағдайда Чуң қағанның жасы 20-30 жастың аралығында деп шамалауға болады. Ескендір Зұлқарнайын Орта Азияға аяқ басқанда б. д. д. 330- жыл еді десек, оның жасы 26 жаста болады. Егер б. д. д. 330- жылы Чуң қағанның жасы 25- те болса, ол 70 жасқа б. д. д. 285- жылы толады. Күміс кеседегі мәліметке қарағанда «мәңгі бітікті» жазған кезде Чуң қаған «ата» жасында болған. Яғни, ол 60-70-ке келген қарт деп шамалауға болады. Бұдан Есік обасындағы мәйіттің, заттардың қойылған уақыты шамамен б. д. д. 280-290-жылдар деуге мүмкіндік бар. Есік обасында жерленген кісінің жасын ғалымдар 18-19 жаста деп тұжырым жасағаны белгілі. Ондай жағдайда мүрде Чуң қағандыкі емес, оның немере-шөберелерінің бірінікі деуге негіз бар. Өйткені оның моласы обаның етегіне қарай орналасқаны мәлім. Чуң қағанның моласы обаның ортасына орналасқан болуы керек. Өкінішке қарай ол тоналып, еп белгілік зат қалмаған. Жас тегіндердің жерлеу рәсімінің сән-салтанаты осындай болғанда, Ұлы қағанның жерлену рәсімі салтанатының қандай болғанын шамалауға болады, бірақ дәп қандай екенін айта алмаймыз, өйткені өкінішке қарай ондай сән-салтанатты жерлеу рәсімінің заттары бізге жеткен жоқ.

Александр Македонский б. д. д. 336- жылы 20 жасында әкесі Филиптің орнына патша болды [28]. Б. д. д. 330 жылы парсы патшасы Дарийді Орта Азияға қашып келген жерінде қуып келіп өлтірді. Содан б. д. д. 327- жылғы көктемге дейін Чуң қағанның мемлекетінде өмір сүрді.

Чуң қақанқ қырық тарқанды Ходжент өзеніне бақылауға жасырын аттандырған. Оларға берген тапсырмасы Ескендірдің Ходжент өзенінен өткен кезінде өзіне хабарлауы туралы болған. Халқы бұдан хабарсыз болып, тынышсызданып: «Зұлқарнайынмен соғысамыз ба? дегендерге сол көлшігін көрсетіп, «Қараңдаршы қаз, үйректер қандай әсем сүңгиді ә?!» деп қана жауап қайтарады». Барлаушылары Зұлқарнайынның Ходжент өзенінен өтісімен-ақ Чуң қақанққа хабар беріпті. Сол уақытта Чуң қақанқ халқын бірден көтеріп, шығысты бетке алып шегіншіп кеткен. Жоғарыда айтылғандай Чуң қақанқ Алтунқан тауында Ескендірді қарсы алып, қырық батырымен ғана соғыс ашып, оны жеңіп, өзіне мойынсұндырады. «Сол жерде

Зұлқарнайын хақан Шумен бітім жасасып, сонан соң Ұйғыр шаһарларын салдырған» [26, 24]. Сөйтіп Чуң қақанқ халқын бос қырғыннан аман сақтап қалған. Грек тарихшылары Ескендір Зұлқарнайынның сақ патшалығынан жеңіліс тауып, олардың артықшылығын мойындағаны туралы бір де бір мәлімет білдірмейді. Қайта олар Ескендір Зұлқарнайынға қарсы тұра алмай, жерін бос тастап, жан-жаққа безіп кеткен деген мәліметті таратқан: «Во-первых, указывается, что победа над европейскими скифами привела к усмирению значительной части Азии. [Её жители] верили в непобедимость скифов; их поражения заставило признать, что никакое племя не сможет противостоят оружию македонцев. В связи с этим саки направили послов с обещанием, что их племя будет соблюдать покорность [Александру] ... Таким образом, саки, в отличие от скифов, локализуется в Азии, то есть к югу от Сырдарьи, но также вблизи от границ Согдианы. Саки слабее скифов и, возможно, находятся в сфере их влияния, и только после битвы на Танаисе они переходят на сторону Александра.

... Весной 327 г. перед уходом в Индию Александр совершает последнюю военную акцию в Средней Азии: выступив из области Сисимитра (в бассейне Вахша), после шестидневного перехода по пустынной местности он вторгается в страну саков и полностью опустошает её, очевидно, не встречая сопротивления: «царь отблагодарив за услугу Сисимитром, приказал солдатам взять провизии на шесть дней, собираясь напасть на саков. Опустошив всю эту страну, он дает в дар Сисимитру 30 тысяч голов скота». Саки здесь также отличаются от скифов, локализуется где-то к югу от Сырдарьи и проявляет себя как достаточно слабого противника» [29].

Ескендірдің Чуң қақанқтан жеңіліп, оны мойындап, келісім-шарт жасасып, ұйғыр шаһарларын салуға рұқсат алғаны туралы жоғарыда баяндалды. Енді сақ жауынгерлерінің артықшылығын мойындағаны жөнінде М. Қашқари былай дейді: «Зұлқарнайын Ұйғыр еліне жақындап келгенде түркі хақаны оған төрт мың қол қарсы жіберген. Олардың қалшақтарының етектері лапшынның қанаттарына ұқсайды екен. Оқты алдарына қалай атса, арттарына дейін дәл солай ататын көрінеді. Сонда қайран қалған Зұлқарнайын «Инан хузхуранд» депті. Бұл сөз мыналар ешкімге мұқтаж болмайды деген мағынаны білдіреді. Былайша айтқанда, өз азығын өздері тауып жейді. Алдыларынан аң қашып құтыла алмайды. Қаша қалса, атып алып, ас азық қылады. Сонан бастап бұл ел Хузхур деп аталып кетіпті» [26, 20]. Ескендір Зұлқарнайын Македония патшасы Филиптің баласы екені мәлім. Ал Македония және Фракиямен шектесіп қатар тіршілік кешіп жатқан скиф-сақтардың оларға әсер-ықпалы болмады ма екен? Македонияңыздың өзі Гомер заманында сақтар қоныстанған ел болмады деп кім айта алады. Бұлай тұжырымдауға біздің Александр кісі есімінің түркілік тегі туралы дәлеліміз [21, 73] түрткі болады. Онда *Ескендір* мен *Александр* есімдерінің шығу тегіні жағынан бір тектес екені, оның «өгіз темір мүйізі» деген мағынаны білдіретінін жазған болатынбыз.

Чуң қақанқ мәңгі бітігінде, өсиетінде жазылған *Шебіреш, Ызтуғ, Очоқ* үш сақ тайпасы қазіргі кездегі қазақ шежіресіндегі ұлы жүздің құрамында *Шашырашты, Ысты, Ошақты* рулары болып әліге дейін бір түштен тараған тайпалар ретінде өмір сүріп келе жатқаны жайында мәліметтер барлығы бәрімізге аян. Мұнда уақыт әсерінен *Ызтуғ* Ыстыға өзгерген, ал Ысты атауы *Шашыраш* (Шебіреш) пен *Ошаққа* (Очоқ) әсерін тигізіп, оларды *Шашырашты* және *Ошақты* сөзформаларына өзгерткен. Осы тұста бір беймәлім мәселенің ұшы қылғияды. Чуң қаған ескерткішінде жазылған *Шебіреш, Ызтуғ, Очоқ* атты үш тайпаның сақтарға жататыны белгілі. Бірақ бұлар қазір үйсін, оның ішінде Бәйдібек бабадан [15, 23] таратылады. Дегенмен шежіренің 3. Сәдібеков нұсқасында Ойсылдан тараған *Шашырашты, Ысты, Ошақтының* Үйсінден тараған Бәйдібек байдың қол астына кіргені, соған сіңгені туралы дерек [14, 42] келтірілген. Бұл дерек сақтарды ығыстырған ұлы йозы, ұлы йозыны үйсіндер жаулағаны [30] туралы мәліметке сәйкес келеді. «Қазақтың көне тарихы» деген кітапта сақтардың шапқыншылық әсерінен жан-жаққа шашырағаны туралы, сондай-ақ кейбір тайпаларының сол ата-баба жерінде қалып, алғаш ұлы йозыларға, кейін үйсіндерге сіңгені айтылады. Бұдан *Шашырашты, Ысты, Ошақты* руларының ежелгі сақ тайпасына жатқаны турасындағы тұжырым айқындалады.

Есік жазуын ең алғаш 1993- жылы оқығанда көне түркі күл жазба ескерткіштері туралы біліміміздің деңгейі ескерткіштердің үш – *Орқун, Енесей* және *Талас* секілді түрлеріндегі жалпы әріп таңбаларының саны мен дыбыстардың ерекшеліктері дәрежесінде ғана болды. Бірақ соның өзінде жазудың негізгі оқылар жағы дұрыс таңдалды. *Ызтуғ > Ысты* тайпа аты *Ыз* болып қысқа түрде оқылса да (бұл біздің кінәмізден емес, сол кездегі түшнұсқа таңбалары солай көрсетілгендіктен болды), ұлы жүздің *Ысты* руы екені туралы оң болжам жасалды. *Чуң* қақанқтың есімі *Чың* болып оқылса да, кісі есімі ретінде және *Ыз-Сақ* елінің көсемі болып дұрыс қорытынды [16] пайымдалды. Жалпы Есік жазуының алғашқы оқылымынан бастап, қазіргі ежелгі сақ мемлекетінің басшысы Чуң қақанқтың есімі, қызметі мен атақ-дәрежесі, білім деңгейі тағы басқа да көптеген мәліметтер анықталған 2009-жылғы қосымша жаңа мағыналық оқылым мен жаңа ұсақ жазу мәтінінің табылып, оның мағынасының ашылуына дейінгі зерттеулер Есік жазуының оқылуының даму сатылары болып табылады. Әрбір сатының өзінің қосқан жаңалықтары, толықтырулары болғаны ақиқат. Қазір Есік жазуының мағынасы толық ашылды. Оның таңбалық-дыбыстық мағыналары жаңадан табылған жазба ескерткіштер таңбалары мен оның дыбыстық мағыналарының сәйкес оқылуымен де дәлелденді. Қолданылған таңбаларының саны ең алғашқы ғалымдардың тұжырымдаған 26 санынан 143-ке дейін молайды. Олардың барлығы да көне түркі күл жазба ескерткіштерінің таңба-дыбыстарымен толық сәйкесті, оларды толықтырып, басқа да таңба-дыбыстық мағыналармен жетілдірді. Сақтардың б. д. д. IV

ғасырда түркі тілінде сөйлегені, олардың түркі, оның ішінде қазақ халқының құрамдас тайпасы екені тілдік және тарихи-шежірелік тұрғыдан тайпа аттарының қазақ халқының ұлы жүз құрамындағы **Шашырапты, Ысты, Опақты** тайпаларымен сәйкес келіп, толық және түпкілікті дәлелденді. Бұл да Есік жазуының зерттелуіндегі жеткен жетістіктердің тағы бір жоғарғы сатысы. Алда күміс кесені **арнайы, қажетті құралдармен толық жарақталған зеріханалық зерттеу** әлде де көптеген құнды мәліметтерді жарыққа шығаратынына сенім мол.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бекжанүбірі О. Күл әліпбиі – қазақтың төл әліпбиі «Қазақстан-Заман», 2008, № 49-52 (желтоқсан); Қанқ елінің жазуы. I. Күлтөбе – IV жазуы // «Түркология», 2008, № 1-2, 3-31-66.
2. Бекжан О. Арыс өзенінің бойынан табылған Күлтөбе – V жазуының құпиясы // «Қазақстан-Заман», 2009, № 49 (10- желтоқсан).
3. Бекжан О. Көне түркі жазба ескерткіші Шу-2 бітігінің мағынасы // «Қазақстанның ғылыми әлемі», 2005, № 2, 97-103-66.
4. Бекжан О.Д. Белгісіз жаңа мағыналы таңбасы бар екі руникалық жазба ескерткіштің мәні // «Еуразияшылдық идеясы контексіндегі Қазақстан түркологиясы: мәселелері мен болашағы» атты Л. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті ұйымдастырған халықаралық түркологиялық ғылыми конференциясының мақалалары жинағы. Астана, 2009, 266-271-66..
5. Исқақов М.Ө. Қазақ календары. Алматы, 1980, 253- б.
6. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., «Изд. АН СССР», 1959, С. 76.
7. Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. Санкт- Петербург, 1892 // Қайта басылуы. Анкара, 1995, 60, 63- 66.
8. Қаржаубай С. Орхон мұралары. 1- кітап. Астана, 2003, 126- б.
9. Қазақша-орысша сөздік. Алматы, «Дайк-пресс», 2001, 659- б.
10. Келімбаев Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. Алматы, «Ана тілі», 1998, 25-33- 66.
11. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы, «Мектеп», 2003, С. 160 (9).
12. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 3- т. F-Ж. Алматы, 1978, 327-б.
13. Акишев К.А. Курган Иссык. М., 1978.
14. Сәдібеков З. Қазақ шежіресі. Ташкент, «Узбекистон», 1994, 42- б.
15. Бейсенбайұлы Ж. Қазақ шежіресі. Алматы, 1994, 20, 111- 66.
16. Бекжанүбірі О. Күміс тостағандағы көне жазудың сыры // «Ана тілі», 1993, № 47-49.
17. Бекжан О.Д. Есік жазуының мағынасына қосымша жаңа дәлелдер мен түзетпелер // «Хабаршы» Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті, филология сериясы. Алматы, 2006, № 1, 157-б.
18. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., «Изд. АН СССР», 1951, С. 438-439.
19. Бекжан О. Енесей ескерткіштеріндегі белгісіз алтыншы бірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы // «Түркология», «Қ. А. Ясауи ат. ХҚТУ», Түркістан, 2002, № 1, 39-46-66.
20. Бекжан О. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз жетінші бірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. II Халықаралық Түркология Конгресі. I бөлім. Түркістан, «Тұран», 2006, 218-233-66.

О.Бекжан. Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе...

---

21. Бекжан О. Маңғыстау – Хун – Қаңлы жазуы // «Ақиқат», 2004, № 12, 69-б.
22. Қошым-Ноғай Б. С. Тіл ұшындағы тарих. Алматы, «Жазушы», 2003, 167-203- бб.
23. Бекжанүбірі О. Қазақ атауы қалай шыққан // «Ана тілі», 1994, 21 – сәуір.
24. Өбушәріп С. Түркістан тарихы. Алматы, «Білім», 2001, 66-76- бб.
25. Тынышпаев М. История казахского народа. Алматы, «Санат», 2002, 217- б.
26. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. Алматы, «Ана тілі», 1993, 23- б.
27. Акишев К.А. Курган Иссык. М., 1978; Евразийский народ Саки. Алматы, 2006, С. 198.
28. Сергеев В.С. История древней Греции. М-Л., 1934, С. 283-285.
29. Щеглов Д.А. «Европейские скифы», противники Александра Великого: проблема этнической принадлежности // Евразийский народ Саки. Алматы, 2006, С. 239.
30. Қазақтың кене тарихы. Алматы, «Жалын», 1993, 58- б.

REZUME

BEKZHAN O. (Turkistan)

EXECUTED IN 2009, AND THE IMPORTANCE OF THESE NEWLY UNKNOWN SMALL CHARACTERS WRITTEN ON A SILVER CUP

The article deals with reading and valuation improvised unknown minor characters written on a silver cup found in Esiksks Maud, and the newness of additional elements to the early signs of certain major character.